

לעזוב את גן עדן: סביבתנות וקידום השלום

בחצי האי סיני, 1977–1983

שחר שדה*

תקציר. המאמר בוחן את יחסי הגומלין שבין סביבה, פעילות סביבתית וקידום שלום במזרח התיכון בחצי האי סיני בשנים 1977–1983 מתוך התבוננות ברשת סינגור שהתגבשה סביב נושא שימור הטבע בסיני. ברשת זו פעלו סביבתנים ישראלים שהוצבו בסיני בשנות השלטון הישראלי, מדענים בינלאומיים, אקדמאים מצרים וארגוני סביבה מקומיים ובינלאומיים. המאמר, המעלה תרומה ייחודית להיסטוריוגרפיית הסביבה במזרח התיכון, מאשש ומפתח את הנחות היסוד המופיעות בספרות העוסקת בבניית שלום סביבתית בעזרת תיאוריות רשתות סינגור ודימיון סביבתי. מהמאמר עולה בבירור הפוטנציאל הטמון בסביבתנים לקידום שלום והפוטנציאל הטמון בתקופת הפוסט-קונפליקט לקידום פרקטיקות חדשניות ויוזמות ייחודיות חוצות גבול. עוד מצביע המאמר על השפעתו החיובית של תהליך השלום על פיתוח סביבתנות במצרים ועל שמירת טבע בסיני, ועל האופן שבו השפיעו אלה על קיומה של תיירות חוצת גבולות בין המדינות, ולפיכך על השלום.

“לנו, הישראלים, בעיקר אלו המקורבים לנושאים הסביבתיים שרובם יצאו מאותו בית הספר שדה [צוקי דוד], היה חלום, אשליה, תכנית, שנוכל לייצר המשכיות לעבודה שלנו בשמירת טבע ביחד עם המצרים. וזה לא מושג. הפוסט-מורטם שלו הוא גם ערכי”. (אבי פרבולוצקי,¹ ריאיון אישי, רחובות, 25 בינואר 2011)

מבוא

ב-26 במרץ 1979 נחתם הסכם שלום בין ישראל למצרים. ההסכם עסק בהסדרת היחסים בין המדינות ובעקבותיו נסוגה ישראל מחצי האי סיני (להלן סיני). ההסכם התייחס למגוון נושאים, אולם שמירת טבע וסביבה לא היו ביניהם. מאמר זה חושף לראשונה טפח היסטורי הקשור לתהליך

* מרכז ברונפמן, אוניברסיטת ניו יורק

1 אבי פרבולוצקי היה ממקימי בית הספר שדה צוקי דוד באיזור סנטה קתרינה שבסיני. בית הספר היה חלק ממערך בתי הספר של החברה להגנת הטבע.

השלום הישראלי-מצרי ולסביבתנות במזרח התיכון. המאמר מראה כיצד בשנותיו הראשונות שימש תהליך השלום זרז לפיתוח סביבתנות במצרים, וזאת על אף הניכור והניתוק שאפיינו את היחסים בין המדינות. כחלק מתהליך זה, סביבתנים ישראלים שחיו ועבדו בסיני ובמהלך התקופה האמורה עזבוהו פיתחו יחסים ישירים או עקיפים עם עמיתים מצריים וקיזמו את שימור הטבע בסיני.² בשנים אלו נסיבות שונות שנבעו מהסכם השלום וממגמות סביבתיות עולמיות הביאו למהלך סינגור בינלאומי שהתמקד בשימור הטבע בסיני, מהלך שאף הוביל לזליגת פרקטיקות סביבתיות אל מעבר למרחב סיני ותרם להופעת הסביבתנות המצרית. כתוצאה מכך חל שיפור מסוים בשימור הטבע בסיני, וזה תרם בתורו ליציבות מקומית ואזורית, להמשך התיירות הישראלית לאזור (אחת הזירות היחידות בפעילות חוצת גבולות ישראל-מצרים) ולפיכך לייצוב השלום.

מאמר זה מתמקד בחשיפת ההיסטוריה האמורה ומתחקה אחר היחסים הישירים, העקיפים והמתווכחים שהתקיימו בין סביבתנים ישראלים למצרים בתקופה זו. אשאל מהם תנאי הרקע, הנסיבות ומניעי השחקנים שאפשרו לתהליכים אלו להתרחש, ואבדוק מה אפשר ללמוד מכך על הקשר בין סביבה לשלום בתנאי פוסט-קונפליקט³ ומהו תפקיד הסביבתנים כמקדמי שלום (peacemakers). המאמר נפתח ברקע היסטורי של סיני, ובעיקר של מוסדות שמירת טבע ושל תהליך השלום ומשמעויותיו. אחר כך מתוארת שהות אנשי סביבה בסיני והאופן שבו היו קשורים למרחביו. חלקו המרכזי של המאמר חושף את הפעילות לקידום שמירת טבע בסיני (לפני ואחרי הנסיגה הישראלית מהמרחב). כמו כן המאמר מתייחס לתהליכים מקומיים, אזוריים ועולמיים שהשפיעו על הסביבתנות המצרית ותרמו להתפתחותה.

המסגרת האנליטית שתשמש לדיון בממצאים ובשאלות המחקר תתבסס על קורפוס כתיבה מתפתח שנקרא "בניית שלום סביבתית" (environmental peacebuilding and peacemaking), העומד על הקשר בין סביבה ליישוב סכסוכים ושלום (Ali, 2007; Conca & Dabelko, 2002; Dabelko, 2008; Jensen & Lonergan, 2012). כתבים אלו מניחים כי לנושאי הסביבה מאפיינים אינהרנטיים שהופכים אותם ליעילים עבור שיתופי פעולה חוצי גבולות העשויים לשמש למיתון סכסוכים ולתהליכי שלום. הנחת המוצא היא כי לרוב בעיות ואיומים סביבתיים אינם נעצרים בגבולות פוליטיים ופטרונם דורש תהליך ופרספקטיבה ארוכי טווח ומולטידיסציפלינריים. כתוצאה מכך, פרויקטים סביבתיים חוצי גבולות יכולים לשמש תמריץ לשיתוף פעולה א-פוליטי בין צדדים יריבים, ובמהלכם עשוי להתפתח דיאלוג ארוך טווח בין מומחים שונים. דיאלוג זה בתורו עשוי לתרום לשלום. במטרה להבין את מוטיבציות אנשי הסביבה בתהליכים האמורים אסתייע, נוסף על הקורפוס האמור, גם בטקסטים על קהילות אפיסטמיות ורשתות סינגור (advocacy networks) – קבוצות מומחים המתארגנות סביב נושא מסוים ומקדמות מדיניות ציבורית – ועל האופן שבו ידע ומידע זורמים בקרב אותן רשתות. כמו כן איעזר במושג הרעיוני

2 יש לזכור כי סביבתנים וסביבתנות עסקו בשנים אלו בעיקר בשימור ובניהול טבע. הבחירה במושג "סביבה" מקורה בעיקר בעובדה שהשלכות פעולות אלו תרמו לקידום הסביבתנות המצרית בכללותה, וזו חרזה משמירת טבע.

3 תקופת פוסט-קונפליקט (בתר-סכסוך) מאופיינת לרוב כתקופת שלום קר שבה חלה התייצבות מסוימת של היחסים בין היריבים לשעבר. שלום שלילי ("שלום קר") הוא מצב של העדר מלחמה, ואילו שלום חיובי ("שלום חם") משמעו שהתשתיות שהן דומיננטיות במצבי מלחמה מוסרות ממבנה החברה. להרחבה ראו אריאלי וכהן, 2015.

“דמיון סביבתי” (environmental imaginary), שפירושו תחושות ותבניות מחשבה כלפי תצורת נופ תנונה המתפתחות בקרב קבוצת אנשים החיים ועובדים במקום משותף (Davis, 2011). מתודולוגיית המחקר היא איכותנית ונשענת על ניתוח מקורות ראשוניים ומשניים ועל ראיונות שהתקיימו בשנים 2010–2013 עם שחקני מפתח בישראל ובארצות הברית.⁴ באמצעות שיטת כדור השלג לאיסוף נתונים, מידע ובחירת מרואיינים נערכו עשרה ראיונות עומק חצי-מובנים וכן שיהות והתקשרויות עם שחקנים נוספים. האירועים המתוארים התרחשו לפני יותר משלושה עשורים ולפיכך היה זה אתגר משמעותי לאמת נתונים הנזכרים בראיונות, שכן ברבות השנים הטיות הנובעות מתיאור רטרופקטיבי עשויות להוביל להאדרה של העבר, להשמטת פרטים ולזיכרון סלקטיבי אצל מרואיינים. עם זאת, השימוש בחומרים ארכיוניים מוסדיים ופרטיים⁵ (הכוללים יומנים אישיים של שחקנים שהלכו לעולמם במהלך המחקר) אפשר לאמת את הנתונים במידה מספקת. המחקר מתמקד קודם לכול בנקודת המבט הישראלית, ובמידת מה גם בנקודת המבט הבינלאומית. המאמר אמנם מתייחס גם למקורות מצריים העוסקים בהתפתחות הסביבתנות במצרים, אך התמונה המצטיירת באשר להיבט זה אינה שלמה והיא מספקת נקודת מבט חיצונית ברובה.

רקע: סביבה, ריבונות ושלום בחצי-האי סיני

טבע פראי עוצר נשימה, ים כחול שוקק חיים, חופים בתוליים, נאות מדבר, הרים דרמטיים, חיי בר ושלווה שמיימת הם נקודת המוצא וקווי החיבור לסיפור הנחשף במאמר זה. לצד מרחבי הטבע גם ההקשרים ההיסטוריים, הדתיים והגיאוגרפיים-אסטרטגיים משחקים תפקיד. חצי האי סיני משתרע על פני 61,000 קמ"ר מהים התיכון ועד למפרצי סואץ ועקבה. לאורך ההיסטוריה הוא שימש גשר יבשתי בין אפריקה למזרח התיכון ולאורכו אתרים בעלי חשיבות היסטורית ודתית, אולם כמוקד תירות נודע האזור בעיקר בזכות נופיו וחופיו.

גבולו הצפוני של סיני (“קו עקבה-רפיח”) נקבע ב-1906, בין האימפריה העות'מאנית למצרים, ולאחר מלחמת העולם השנייה הוכר כגבול בינלאומי. קו הפסקת האש בין ישראל למצרים

4 כל התרגומים מאנגלית לעברית מראיונות וממקורות נעשו על ידי המחברת. המאמר מבוסס על מחקר שהתבצע במסגרת עבודת דוקטור בהנחייתם של פרופ' דני רבינוביץ מאוניברסיטת תל אביב ופרופ' אבנר דה-שליט מהאוניברסיטה העברית (שדה, 2016).

5 ארכיונים פרטיים של אברהם שקד, ד"ר ברטל ברון ופרופ' יוג'יני קלארק. בחיפוש אחר חומרים בארכיון רשות הטבע והגנים (הרט"ג) התברר שמרבית התיקים מהתקופה האמורה נמצאים בגנוך המדינה. התיקים שבהם נמצאו החומרים הם תיק רש-1229/8, רש-1147/16, רש-1163/12. נוסף על כך, לשם המחקר נפתחו לציבור הרחב התיקים הבאים, וגם בהם עשויים להימצא חומרים רלוונטיים הקשורים במרחב שלמה (כינוי למרחב הפעילות של הרט"ג בסיני): רש-1/1382, רש-2/1382, רש-3/1382, רש-11/1154, רש-12/1154, רש-2/1155, רש-5/1155, רש-6/1155, רש-14/1157, גל-17/42529, רש-7/2251, רש-1/2553, רש-4/2557, רש-5/2557, רש-6/2557, רש-7/2557.

6 ד"ר ברטל ברון נפטר בניו יורק בשנת 2011, שבועות אחדים לפני ריאיון שאמור היה להתקיים עמו. בנו, אריק ברון, נתן את הרשות להשתמש במסמכים רבים שהיו ברשותו, לרבות מסמכי ארגון ה-HLCF ויומנים אישיים מנסיעותיו למזרח התיכון. פרופ' יוג'יני קלארק נפטרה בשנת 2015, כשנתיים לאחר הריאיון עמה. גם הארכיון הפרטי שלה ויומניה האישיים נפתחו לטובת מחקר זה.

מ-1949 חפף את קו הגבול הזה, מלבד אזור רצועת עזה אשר נשאר בריבונות מצרית. בהיותו מחוז פריפריאלי, על קו התפר שבין אסיה לאפריקה, סיני היווה תמיד מרחב חיץ אסטרטגי בין מצרים ואזור הנילוס לשכנותיה ממזרח. בעיניים מצריות, תעלת סואץ – המפרידה פיזית את סיני ממצרים רבתי – היא עד היום במובנים רבים גבולה המזרחי ה"אמיתי" של מצרים, ושייכותו של סיני למצרים נתונה תמידית בשאלה וקשורה בהקשר גיאואסטרטגי נתון (Gammer & Dan, 1980; International Crisis Group, 2007). עד לשנים האחרונות, עבור מצרים וגם עבור ישראלים רבים נתפס סיני כאקס-טריטוריה ולא כ"מצרים האמיתית" (Uriely, Maoz, & Reichel, 2009). אולם הגבול הצפוני, שגובל בעזה הפלסטינית, מקנה לסיני משמעויות אסטרטגיות מכריעות עבור ישראל, מצרים, הרשות הפלסטינית וקבוצות אזוריות שונות (International Crisis Group, 2007).

סיני נכבש על ידי ישראל במלחמת ששת הימים.⁷ כמו הגדה המערבית כעת (וכפי שהיה המצב ברמת הגולן עד 1981), סיני לא סופח לישראל אלא היה נתון תחת משטר צבאי. ב-1968 הוקם בו מערך מינהל אזרחי שפעל מול אוכלוסיית המתיישבים הישראלים החדשים ומול האוכלוסייה הבדווית המקומית.⁸ בתוך שנים אחדות נבנו יישובים חדשים והתגוררו בהם כ-7,000 ישראלים. אלו התרכזו בעיקר לאורך חופי מפרץ עקבה וחופי הים התיכון. קודם לשלטון הישראלי התבססו הכנסות האזור בעיקר על הפקת נפט וכריית מינרלים, אך בעת השלטון הישראלי עלו ההכנסות מתיירות (Ben-Shahar, Fishelson, & Hirsch, 1989). לאור התיירות המשגשגת לאורך חופי עקבה ואזור הדרומי, ובמטרה לשמור על האיזון האקולוגי המדברי, רשות שמורות הטבע (שהפכה ברבות השנים לרשות הטבע והגנים, להלן הרט"ג) החלה לפעול בסיני באינטנסיביות. בחקיקת משנה ייחודית הוחלו חוקי שמירת הטבע הישראליים על אזור סיני. פקחי שמורות הטבע (רבים מהם בדווים תושבי המקום) אכפו את החוקים מול תיירים, מתיישבים ובדווים כאחד (Lavie, 1990). בין 1967 ל-1982 הכריזה הרט"ג על 98% מחופי מפרץ עקבה, אזורים נרחבים לחוף הים התיכון, אגם ברדוויל ואזור הדרום כעל אזורי שימור טבע (Gardner, in Gilbert, 2010; Sowers, 2007). לצד הרשות פעלו בסיני חוקרי טבע מהארץ ומהעולם וכן החברה להגנת הטבע (להלן החל"ט), וזו הקימה והפעילה שלושה בתי ספר שדה שעסקו בהדרכת טיולי טבע ובמחקר גיאולוגי, בוטני, זואולוגי, אנתרופולוגי ואקולוגי.⁹

הסכם השלום ישראל-מצרים נחתם במרץ 1979. בתהליך המשא ומתן וכן בתהליך הנורמליזציה שהיה צפוי לאחריו היה סיני במוקד הדיון. ההסכם כלל נסיגה ישראלית מדורגת ומוחלטת מסיני. זו ארכה שלוש שנים ובמסגרתה פונו כל היישובים הישראליים. מכיוון שתהליך השלום זכה לתמיכה רחבה בציבור הישראלי, ולמרות קיומה של מחאה אזרחית, הנסיגה התנהלה באופן סדור ומאופק. ככלל, הפינוי מדרום סיני נעשה בתיאום עם התושבים הישראליים ובתמיכתם, ואילו צפון סיני (אזור ימית) פונה לקול מחאות. חצי האי הוכרז כשטח מפורז וכוח בינלאומי של משקיפים החל לפעול בו באפריל 1982.

7 חצי האי נכבש גם ב-1956 והוחזר ב-1957.

8 הרשויות הישראליות סיפקו שירותי חינוך, בריאות, תעסוקה ורווחה שעד אז לא סופקו כלל לאוכלוסייה הבדווית.

9 בתי הספר האמורים היו בסנטה קתרינה (בית הספר שם, באזור הדרום הגבוה, נקרא "צוקי דוד"), בנעמה (שארם א-שייח') ובימית (באזור רפיח). את פרסומי החל"ט על חצי האי סיני אפשר למצוא בספרייה הלאומית.

עד לכיבוש הישראלי ב-1967 האוכלוסייה הבדווית, קבוצת האוכלוסייה העיקרית באזור סיני, לא החשיבה עצמה למצרית ולא ראתה עצמה כפופה לשלטון המצרי (Foreign Desk, 1982). הריבונות המצרית תופעלה ברפיון ובסיני התקיים משטר צבאי מצרי.¹⁰ מאז הנסיגה הישראלית התמקדה המדיניות המצרית בניסיון "למצר" (to Egyptianize) את סיני, שהפך למרחב של כיבוש מחדש ואשור לאומי (International Crisis Group, 2007). אחת הדרכים להשליטה מחדש של ריבונות וכוח באזור מפורז צבאית הייתה באמצעות פעולות אזרחיות כגון תיירות, פיתוח וגם שימור טבע. ההשפעה הסביבתית של שנות השלטון הישראלי בסיני הייתה מצומצמת יחסית (Homa, 2007), אולם המצב השתנה במהירות עם חתימת הסכם השלום והנסיגה הישראלית הצפויה, שכן אלו הביאו לפרסום מידי של מאות תכניות פיתוח לאזור (Foreign Desk, 1982; Sowers, 2007). התכניות עודדו הגירה מאזור עמק הנילוס המאוכלס בצפיפות ושאפו ליישב בסיני חמישה מיליון תושבים חדשים וליצור אזור חיץ אנושי בין ישראל למצרים גופא (Gilbert, 2010). התהליך קודם על ידי ממשלת מצרים במטרה למנוע מהיסטוריית הכיבוש הישראלי לחזור על עצמה, וכן במטרה להפוך אזור ספר זה שבו נאמנות האוכלוסייה מוטלת בספק לפרובינציה מתוקנת המאוכלסת באזרחים מצריים מן השורה (Gilbert, 2010). בפועל יושמו תכניות אלו באופן חלקי בלבד, ומרב המתיישבים החדשים היו מהגרי עבודה זמניים שחזרו לקהיר בסוף עונת התיירות. רבות מבין תכניות הפיתוח שיצאו אל הפועל נעשו דווקא במוקדי תיירות מרכזיים, ושלא במפתיע פגעו בטבע. לכאורה, כל תכנית פיתוח חויבה באישור הרשות המצרית לסביבה, אולם למעשה מודעות סביבתית ואכיפה סביבתית כמעט ולא התקיימו עד לאמצע שנות השמונים, וחוקים סביבתיים הופרו תדיר או פורשו באופן ההולם את מטרות המשקיעים הזרים (Shackley, 1999).

אף שאכיפת החוקים הסביבתיים במרחב סיני הייתה רופפת נראותם של אוכפי החוק לאחר הנסיגה הישראלית הייתה גבוהה וכללה משטרה, משטרת תיירות, משטרת גבולות ומשטרה חשאית. זאת חרף היותו של האזור מפורז, ולא בכדי. לצד תהליך הסינוגר על שמירת הטבע, שיתואר להלן, שילוב המגמות הללו – הרצון להפוך את סיני ל"מצרי" יותר, לפתחו וליישבו באוכלוסייה נאמנה לקהיר ובה בעת לפרז את האזור – תרם לפיתוח שמורות טבע בסיני כבר ב-1982. אלו היו שמורות הטבע הראשונות במצרים. מקובל לראות תהליך הכרזה על שמורות טבע כשינוי ביעוד של שטח פתוח לשטח מוטה שימור, אבל אפשר לראות בתהליך זה מכניזם המאפשר שינוי משטח בר לשטח מאורגן, לאומי וריבוני (Gilbert, 2010). כך ביססה ממשלת מצרים שליטה, פרסה במרחב המפורז אנשי שיטור שאינם חיילים ומינתה גנרלים לשעבר בצבא המצרי לעמדות מפתח ברשות המצרית לסביבה ובסקטור שימור הטבע בכלל. העובדה כי שמורות טבע הוכרזו – אך לא תוקצבו – באזורים אסטרטגיים לאורך הגבולות עם ישראל, סודן ולוב מחזקת ומאששת טענה זו (Sowers, 2007, 2013).

תהליך הנורמליזציה הישראלי-מצרי החל בחודשים שלאחר חתימת הסכם השלום. דוברים מצרים חזרו ואשררו את המחויבות ואת הנכונות של מצרים למסד קשרים עם ישראל. הצהרות אלו לא גובו במעשים (Dowek, 2001; Gammer & Dan, 1980). למעשה, ישראל ומצרים החזיקו בעמדות מנוגדות באשר לרמה הרצויה של יחסיהן. ישראל שאפה לשדרג את היחסים ולהרחיב את הקשרים הכלכליים בין הצדדים, ואילו מצרים שאפה למזער אותם (Ben-Shahar, 1989; Fishelson, & Hirsch, 1989). ללא סחר טובין ושירותים, השקעות ותנועת אנשים היה השלום

10 הכוונה כאן לריבונות במובנה הווריאנטי של סמכות הפעלת הכוח והנוכחות הלאומית במרחב.

לקליפה ריקה. כתוצאה מכך נעשה הציבור הישראלי סקפטי והאווירה האזורית נעשתה פסימית, ועד מהרה הפך השלום לשלום קר, כזה שנעדרים בו האלימות והאמון כאחד (Podeh, 2007). לאחר אוקטובר 1981, עם הירצחו של הנשיא סאדאת ועם הסתבכות ישראל במלחמת לבנון הראשונה, נעלמו שאריות האופטימיות האחרונות. כפי שאראה, מצב הדברים הזה התקיים גם בקרב הסביבתנים הישראליים, אשר לאחר תקופה אופטימית חשו קושי במיסוד קשרים עם קולגות מצרים והרגישו שכדי להמשיך ולקדם שמירת טבע בסיני עליהם לפעול במנותק מתהליך ששואף לקידום שלום.

עם זאת, למרות השלום הקר ותנועת התיירים הדלילה בין שתי המדינות (Sultan, 2011)¹¹ סיני המשיך להיתפס כאקס-טריטוריה, כבועה של שפיות ויציבות במציאות האזורית שבה תיירים ומארחיהם מוגנים ומנותקים מהיחסים המתוחים שהתקיימו בין העמים (Sultan, 2011; Uriely, 2009). במטרה לעודד תיירות ישראלית לאזור יוסד משטר ויזות ייחודי שפטר ישראלים מהצורך באשרת כניסה לאזור סיני, בניגוד למצרים רבתי שהביקור בה מחייב אשרה. ואכן, במשך שנים רבות נהרו הישראלים לסיני וראו בה יעד נופש מועדף, עד אשר אירעו באזור פיגועי טרור בשנים 2004–2006 ואלה הרתיעו נופשים ותיירים והתיירות הישראלית באזור פסקה כמעט (הלמ"ס, 2011).¹² כיום, כעשור לאחר הפיגועים, ולאחר המהפכה השנייה במצרים, היציבות רחוקה מהאזור. סיני נתפס כמעין מערב פרוע ששליטתה של מצרים בו אינה מלאה. באזור מתחרים כוחות אזוריים חדשים המתנגדים למשטרים הישנים (Pelham, 2012), קבוצות בדוויות מורדות פורחות בו וכך גם הסחר בעבדים מודרניים, בנשים, בנשק ובסמים. כצפוי, התיירות באזור נפגעה קשות.

"דמיון סביבתי" וסביבתנים ישראלים בסיני

תחושות ותבניות מחשבה המתפתחות כלפי תצורת נוף נתונה בקרב קבוצת אנשים החיים ועובדים במקום אחד יכולות להיקרא "דמיון סביבתי" (Davis, 2011). ניתן להגדיר דמיון סביבתי גם כמערכת משמעותיות וייצוגים המארגנים את תפיסת עולמות הטבע ומביאים לתהליכי חיברות מסוימים (Peet & Watts, in Gilbert, 2010). תהליכים אלו עשויים לכלול נרטיבים על הסביבה ועל האחריות הקשורה באופני ניהולה (Cohen, 2011). כפי שאראה בהמשך, דמיונות סביבתיים שימשו בסיס מהותי לפעולות הקהילה האפיסטמית שהתקבצה לטובת שימור סיני (להלן רשת סינגור סיני). לפיכך, הבנת תחושות האינדיבידואלים כלפי סיני משמעותית להסברת פעולותיהם.

11 בשנת 2010, קודם לאביב הערבי, ביקרו בישראל 2,800 תיירים ממצרים – פחות מ-0.01% מסך התיירים הנכנסים (העומד על כ-3.5 מיליון תיירים בשנה). באותה שנה ביקרו במצרים 200,000 ישראלים, פחות מ-5% מהתיירות היוצאת. בהתחשב בגבול היבשתי שבין המדינות זהו מדד תיירות נמוך. יש לציין כי עבור המצרי הממוצע, הביקור בישראל יקר ואף דורש אישור מיוחד ("פתק צהוב") מרשויות הביטחון המצריות (Sultan, 2011).

12 מיד לאחר חתימת הסכם השלום תיירו במצרים רבתי ישראלים רבים: ב-1980 ביקרו בקהיר 12,000 ישראלים, וב-1982 ביקרו בה 36,000 ישראלים. בניגוד לתופעה זמנית זו, הנהירה מישראל לסיני נותרה בעינה לאורך שנים (Ministry of Tourism (Israel) Statistical Department, in Ben- (Shahar, Fishelson & Hirsch, 1989).

סביבתנים ישראלים שחיו בסיני בתקופת השלטון הישראלי היו קשורים עמוקות לאזור. חיליק מגנוס, שהיה אז ראש מרחב סיני ברט"ג, משחזר:

השפעת הסביבה על מי שהיה בסיני הייתה עצומה. [...] האינטראקציה עם המדבר, עצם השהות הממושכת והממדים הגדולים הביאו לאינטראקציה עם המקום. [...] הטבע היה המהות. [...] [המרחבים] הכתיבו את האווירה ואת אופיים של האנשים, [...] העוצמות היו אינסופיות. זה לא סתם שתורה ניתנה בסיני בקול דממה דקה. שיא עוצמתו של הטבע הוא בדממה דקה... המעברים הם חדים וחזקים. יחד עם זה יש את הרכות. התחושה הייתה שאתה חלק ממעגל החיים בטבע. (ריאיון אישי, 19 באפריל 2012)

מאז עזב, מגנוס מסרב לחזור לסיני: "אני יודע איך גן עדן נראה, אני הייתי שם. חיינו את המים והשמים, היינו תמימים ואוהבים, חסרי אינטרסים לחלוטין. זה היה הבית שלי וככה אני רוצה לזכור אותו" (מנחם ושפורר, 2010). גם עדנה גורני, אורניטולוגית שעבדה בסיני, מתארת יחס עמוק, משמעותי ואף רוחני למרחב סיני (ריאיון אישי, 9 בדצמבר 2011). תחושות אלו לא היו בלעדיות לישראלים. קורנליה האן-אוברלנדר (Hann Oberlander), אדריכלית נוף קנדית, העידה שכאשר הגיעה לסיני הרגישה מיד בבית ותחושה זו הניעה אותה, כפי שהניעה גם אחרים, להיאבק על שימור האזור (ריאיון אישי, ניו יורק, 27 במרס 2012). עבור מרבית הישראלים עזיבת סיני הייתה שבר. גם אם תמכו בתהליך השלום נדרשו לשלם מחיר אישי ולעזוב את העבודה, הבית והמדבר האהוב בתקווה לשוב כאורחים רצויים. אברהם שקד, מנהל בית הספר שדה צוקי דוד, משחזר את הרגעים האחרונים לפני הנסיגה:

ורק אז באותו היום הבנתי שהלך עלינו, שאנחנו עוזבים. זה כמו נידון למוות... הוא מאמין שעד הרגע האחרון אולי עוד משהו יקרה. זו הייתה מכה מאוד קשה. אני עזבתי את סיני אחרי שתמיד ידעתי שזה יקרה, תמיד חשבתי שזה צריך לקרות והייתי שלם עם זה גם כשזה קרה, רציונלית. רגשית זה היה למוות.

עד היום, אני קורא לחיי הנוכחיים החיים שאחרי המוות.

[...] זה המקום הכי חשוב בחיי. ובחיי כולנו, גם אחרי שעשינו המון דברים אחרים. [...] השנים האלו של סיני היו קטליזטור אדיר לכל מה שהם היום. כל הקטע של סיני מחבר אותנו, והוא אמיתי וממשי כי היינו בני מזל [...] להיות שם, בתקופה מסוימת, לגלות את הארץ הזו, ליהנות ממנה, לחיות ממנה ולקבל ממנה משהו שהוא לא טריוויאלי [...] בצורה זו או אחרת רבים מאיתנו נשארו בסיפור הזה. (ריאיון אישי, צור הדסה, 10 בפברואר 2011).

כמו שקד, גם גורני מעידה שעבודה ועבור ישראלים נוספים סיני "נשאר משהו מאוד לא פתור, ולכן כל כך קווינו שנוכל לעשות משהו". ואכן, היו מי שתרגמו תחושות אלו לפעולות ומעשים שיפורטו להלן. אך למרות התחושות החזקות שהניעו לפעולה המשותפת שתואר להלן, פעולה שלפעמים נדמית כאלטרואיסטית וכמתעלה מעל הטוב הפרטי והלאומי, ראוי לציין כאן נקודה למחשבה (הגם שלא תזכה לפיתוח תיאורטי במאמר זה): אין להתעלם מהעובדה שדמיון מרחב, כל כמה שיהיה תמים וקשור במאפייניו הפיזיים, אינו יכול להינתק מהקשריו הפוליטיים. סיני היא טריטוריה שמדומיינת על ידי "כובשיה" הקודמים. אין ספק כי לשימור (או לאי-שימור) סביבתי עשויות להיות משמעותיות פוליטיות ולאומיות. טרנספורמציה סביבתית היא אחת התצורות המשמעותיות ביותר ליצירת שליטה טריטוריאלית, לקידומה ולביסוסה (Rabinowitz, 2004); לעומת זאת, להשאתה של טריטוריה שמורה ו"לא נגועה" כזכרון סטגנטי, בייחוד במרחב

עמוס בזיכרונות לאומיים מנוגדים של ניצחון או של הפסד במלחמה, יש משמעות פוליטית, גם אם הדבר נתפס כפעולה "ירוקה" וניטרלית. אפשר לחשוב על מקרה החקר כעל מקרה שמתרחש בסיטואציה בעלת סממנים פוסט-קולוניאליים ושה, כמו במקומות אחרים בעולם, תהליכי שימור טבע – ובמיוחד הכרזה על שמורות טבע – שימשו לקידום וליישום ערכים ופרקטיקות מערבות (Adams & Mulligan, 2003; Beinart & Hughes, 2007). יתרה מזו, יש שיטענו שסיני, לאחר שעבר דה-קולוניזציה מהשלטון הישראלי, עבר בשנים אלו תהליך של כיבוש וקולוניזציה מחודשת גם על ידי המצרים, שעד לכיבוש הישראלי ב-1967 לא נכחו במרחב. זאת ועוד, יש הגורסים כי שומרי הטבע האותנטיים שלו היו ועודם השבטים הבדויים.¹³

התפתחות הסביבתנות המצרית ותיאוריית רשתות סינגור

עד לשנת 1980 פעילות סביבתית במצרים התקיימה בשוליים והתרכזה בעיקר בנושאי בריאות הציבור, חקלאות והשקיה.¹⁴ המודעות לשמירת טבע במובנה המודרני הייתה נדירה והוגבלה לאקדמאים מצרים בודדים. מצב זה השתנה בשנים שלאחר הסכם השלום. יסודות חוקתיים הונחו, מוסדות ממשלתיים ואזרחיים הוקמו וכל אלה הובילו לפעילות סביבתית, למחקר ולחיוזוק הקשר עם הקהילה המדעית העולמית. התפתחויות אלו קשורות בחלקן בפעילות למען שימור הטבע בסיני. ג'יני סאוורס (Sowers, 2013), שסוקרת את התפתחות הסביבתנות המצרית, מציינת כי בשנים שלאחר חתימת הסכם השלום התפתחה שמירת הטבע במצרים באופן פורמליסטי ומוסדי. סאוורס מתארת קואליציית כוחות שתרמה להתפתחויות אלו והושפעה מתהליך השלום. כמה מהחברים בקואליציה זו עמדו בקשר ישיר עם ישראלים, אך אלו אינם מוזכרים אצל סאוורס ומרואייניה. התעלמותם של מקורות מצריים מחלקם של הישראלים בהתפתחות היסטורית זו, אם מפאת שכחה ואם מבחירה, אינה מפתיעה לאור קרירות היחסים בין המדינות והנטייה הכללית להימנעות מקשרים עם ישראל.

הסביבתנות המצרית הושפעה ממגמות עולמיות של שימור טבע אשר גרסו כי יש צורך לאזן בין שימור לפיתוח. את המגמות האלה הובילו בשנות השבעים והשמונים גופים כגון ארגון שימור הטבע העולמי (IUCN – International Union for Conservation of Nature) והיחידה הסביבתית של האו"ם (UNEP – United Nations Environment Programme) (Omang, in Keck & Sikkink, 1998), וכן האגף לשימור טבע עולמי באונסק"ו. בניגוד למדינות עולם שלישי רבות, שבהן המוביליזציה והמאבקים לשימור הסביבה הגיעו מארגוני חברה אזרחית ומפעילות שטח מלמטה, במצרים הייתה זו המדינה שבתמיכת הקהילה המדעית הראתה לראשונה עניין בנושאים הסביבתיים (Gomaa, 1997; Haynes, 1999). סלווה ג'ומעה (Gomaa, 1997) טוענת ששינויים אלו נבעו מרצון ממשלתי לקדם פיתוח בר-קיימא ולשמש מודל למדינות מתפתחות אחרות וכן מרצון לזכות בתמיכתן של מדינות תורמות וגורמים בינלאומיים בפרויקטים סביבתיים. סאוורס גורסת שהתמיכה

13 הספרות עוסקת בהרחבה בקולוניאליזם באמצעות אג'נדות סביבתיות ומרבה לנתח את הדינמיקה המתרחשת כאשר אג'נדות שימור טבע של ממשלות וארגונים בינלאומיים מנסלות בפועל קהילות מקומיות ועמים ילידיים.

14 לסקירה על הסביבתנות במצרים בשנות השישים והשבעים ראו Sowers, 2013.

הזו התעוררה בעקבות תהליכי הנורמליזציה עם ישראל (Sowers, 2013). מאמר זה מציג הרחבה לטענתה של ג'ומעה וגורס שהסביבתנות הממשלתית ותמיכתה בפעולות שמירת טבע שהחלו דווקא בסיני מקורן בשחקנים לא-ממשלתיים שפעלו מאחורי הקלעים, דחפו ותמכו בפעולות הממשלתיות. אלו, בסופו של דבר, חרגו מהתייחסותן למרחב סיני והחלו ברמה הארצית. במילים אחרות, שינויים פורמליסטיים ברמת המדינה הושפעו מפעילות אזרחית לא-ממשלתית, מקומית ומתוזמנת שהתמקדה במרחב סיני. שלא כמו ג'ומעה, סאפי אל-דין חאמד (Hamed, 2005) טוען שהשינויים שהובילו לפיתוח הסביבתנות המצרית היו תוצר לוואי של כוחות פנימיים וחינוניים כגון מאמצים ממשלתיים, אזרחיים ואקדמיים, תהליכי לובינג, פוליטיקאים "ירוקים" וכמה נפשות פועלות. במאמר זה אני מוסיפה על טענתו של חאמד וטוענת שבתחילתה לא הייתה תנועה זו רק תוצר צדדי של כוחות חינוניים שהגיעו למרחב בעקבות הסכם השלום, אלא שהיא תוכננה וקודמה על ידי ישראלים ובשיתוף פעולה עם אנשי מקצוע מהעולם (ובמידה מסוימת אף עם מצרים).

תהליכים עולמיים ומקומיים אלו נכרכו יחד. קהילה הסביבתית שפעלה מתוך המרחב ומחוץ לו הייתה הכוח המניע שלהם. כדי לבחון את פעילותה הקולקטיבית איעזר בתיאוריית רשתות הסינגור ובמושג קהילה האפיסטמית. קהילה אפיסטמית היא רשת אנשי מקצוע עם מומחיות מובחנת, יכולות בשדה מוגדר, סמכות וידע הקשורים בפיתוח מדיניות באותו השדה, החולקים אמונות וערכים מרכזיים (Keck & Sikkink, 1998; Haas, 1992). באמצעות רשת זו רעיונות חדשים נעים בין קבוצות, ממשלות ומדינות. קהילה אפיסטמית עשויה להיות מקרה ספציפי של רשת סינגור בינלאומית וחוצת גבולות. רשתות סינגור נוצרות לשם קידום מטרות, רעיונות ונורמות. פעמים רבות מעורבים בהן פרטים שמזדהים עם ערכים ונורמות מסוימים, מתפתח בהן שיח בנושא האמור והן מקדמות שינויי מדיניות באופן חוצה גבולות. לא תמיד אפשר להבין את המניעים, התמריצים המידיים והאינטרסים של המעורבים ברשת (Keck & Sikkink, 1998). הסטטוס המשתנה של סיני הוביל ליצירת קואליציה בינלאומית שקידמה את שימור מאפייני הטבע הייחודיים שלו, ופעילותה של הרשת הזאת זלגה אל מעבר למרחב המסונגר ותרמה לקשת רחבה של אג'נדות סביבתיות במצרים רבתי.

תקופת ה"אופטימיות הזהירה": משיחות השלום ועד לנסיגות הראשונות (1981–1978) – פעולות ישירות ועקיפות

בשנים 1978–1981 התקיים משא ומתן רשמי בין ישראל למצרים, ובמהלכו נחתם הסכם השלום והחלו הנסיגות מסיני. תהליך המשא ומתן לא כלל צוות שעסק בנושאי סביבה, הגם שסמנכ"ל הרט"ג דן פרי נכח בשיחות (דן פרי, ריאיון אישי, ירושלים, 19 באוקטובר 2010). למרות זאת, סביבתנים ישראלים ברט"ג ובחל"ט היו אופטימיים בנוגע לשיתוף פעולה חוצה גבולות בנושאי שמירת טבע ופעלו בהתאם. הייתה זו תחילת התגבשותה הלא מאורגנת, לא רשמית או מודעת של רשת סינגור סיני. בשלבים אלו האופטימיות והמוטיבציה לפעילות חוצת גבולות היו גבוהות. הרט"ג, בהיותה רשות ממשלתית, פתחה ערוץ הידרברות ישיר עם מצרים. בשנת 1979 התקיימו פגישות רשמיות בין דן פרי וחסן חאפז, סגן שר החקלאות המצרי. באותה השנה דיווח יגאל ידן, סגנו של ראש הממשלה הישראלי, כי שר התרבות המצרי חסן מוחמד

אסמעיל ביקש העברה מסודרת של ידע על שמירת טבע בסיני.¹⁵ כתוצאה מכך ערכה הרט"ג סיור בן חמישה ימים במרחבי סיני לאנשי שימור טבע מצרים ובהם הפרופ' עלי מאהר, שכעבור זמן עמד בראש החברה להגנת הטבע ומשאבי הטבע במצרים, נציגי השלטון המקומי של נפת דרום סיני, הגב' סטפני סייג'ביאל שהייתה הנספחת המדעית לשגרירות האמריקאית בקהיר, חוקרת הכרישים האמריקאית הפרופ' יוג'יני קלארק ואנשי אקדמיה נוספים. המשלחת הגיעה מקהיר בג'יפיים של משפחת הנשיא (יוג'יני קלארק, ריאיון אישי, סרסוטה, 15 ביולי 2012). בסיור הועברו ידע ומידע ונערכו ביקורים בבתי ספר שדה וסיורים בשמורות הטבע שעמדו להימסר לידיים מצריות. עמוס גורן, נציג הרט"ג, דיווח: "הסיור המשותף היה מוצלח. [...] למרות שעדיין לא קיימת רשות חוקית במצריים העוסקת בשמירת טבע, נראה שקיים סיכוי טוב שהגוף יתהווה בעתיד הקרוב, הרושם שהתקבל אצלי הוא שהמצרים מעוניינים בהמשך שיתוף הפעולה ובעיקר בלימוד הנושא מאיתנו".¹⁶ למרבה הצער, רושם זה לא שרד לאורך זמן. בשנים אלו ידע שנצבר על סיני ברט"ג נמסר למצרים גם באמצעות מתווך אמריקאי – ד"ר ברטל ברון, אורניתולוג שקידם שמירת טבע במזרח התיכון והיה ממייסדי הקרן לשימור ארץ הקודש (HLCF – Holy Land Conservation Fund). במקור עסקה הקרן בגיוס כספים לשמירת טבע בישראל, אך עם הזמן שינתה ייעודה: "הקרן גורסת [...] ששימור טבע, כמו שליטה במחלות מדבקות, אינו יכול להיות מוגבל למדינה אחת [...] וכדי שיצליח דרוש שיתוף פעולה אזורי".¹⁷ לפיכך החלה הקרן לתמוך בפרויקטים ברחבי המזרח התיכון. ברון, שהיה מקורב למדענים מצרים ולאנשי סביבה ישראלים, תיווך בין הצדדים: "שימשנו מתווכים בלתי-פורמליים [...] בנושאי שימור בסיני וכן בעניין הצעות ספציפיות שהועברו. [...] קיימנו פגישות בלתי רשמיות באזורים ניטרליים [...] וכתוצאה מכך הושגה הסכמה במגוון נושאים".¹⁸

ה-HLCF העבירה ידע ומידע, עזרה למוסדות אקדמיים וסייעה ביצירת קשרים בינלאומיים למוסדות ממשלתיים ואזרחיים, הציעה חקיקה וחקיקת משנה מקומית בסיני ופעלה מול התקשורת.¹⁹ לפני הנסיגה הישראלית ביקר ברון בסיני עם אנשי סביבה ישראלים בכירים.

15 יגאל ידן, מכתב לאדיר שפירא, 20.6.1979, ארכיון המדינה, רש-1229/8.

16 עמוס גורן, סיור עם המצרים 14–16 בדצמבר 1979, 23.12.1979, ארכיון המדינה, רש-1147/16.

17 P. C. Andrews, *Letter from HLCF Chairman to Supporters*, New York, 13.5.1983 ארכיון אברהם שקד.

18 Memorandum: The Holy Land Conservation Fund, 20.10.1980, Bertel Brunn Private Archive. ברון ביקר 12 פעמים באזור ישראל-מצרים בשנים 1978–1983.

19 מסמכי ההתכתבויות של ברון עם גורמים רבים נמצאים בארכיון האישי שלו. חלקם נמצאים בארכיון המדינה בתיק רש-1163/12, ומסמכים אחדים נמצאים גם בארכיון הפרטי של אברהם שקד. ראו את המסמכים הבאים בארכיונו האישי של ברון: Preservation of wetlands in the Middle East III. Report: The third HLCF mission, January 12–January 19, 1980; Report on the fish and wild life service mission to Egypt, May 23–May 31, 1980; Preservation of wetlands and wildlife in the Middle East IV. Report: The Fourth HLCF Mission, May 20–May 31, 1980; Report: The Fifth HLCF und Mission to the Middle East, November 6–November 16, 1980; Memorandum: The Holy Land Conservation

כשסייר באגם ברדוויל עם האלוף במיל' אברהם יפה (שהיה אז יו"ר הרט"ג) כתב ביומנו: "במהלך הסיור [...] דנתי עמו [עם יפה] על מה הישראלים מוכנים לעשות בנוגע לשמורות הטבע בסיני. הם יעבירו את שפיתחו שם [...] ומוכנים להשאיל את פקחי השמורות שלהם למצרים למטרות אימון".²⁰ אולם כעבור שנה כתב לו יפה שלדאבוננו הקשר של הרט"ג עם המצרים למעשה אינו קיים.²¹

בשנת 1981 האופטימיות הלכה ושככה. במכתב הממוען לראשי הרט"ג וכותרתו "שמירת הטבע בסיני לאחר הפינוי" כתב חיליק מגנוס:²²

לאחר פינוי סיני ישלטו המצרים במרחב, לפי מפגשים שלי עם נציגיהם אין הם מגלים שום מודעות בקשר לשמירת טבע. [...] בדרום סיני שמורות טבע וערכי טבע בקנה מידה בינלאומי [...] וחובה עלינו לדאוג לשמירתם גם בעתיד. לאחר נסיונות הדברות עם המצרים ברור לנו שאין לצפות לטיפול מצדם בנושא. על מנת להביא את שמירת הטבע למודעות [...] הכנתי תוכנית [...]. אנחנו נפעל ליצירת תוכנית מחקר של גורמים בינלאומיים [...] ונוכל להבטיח שאותם מדענים ימשיכו ויטפלו [...] ויפעילו לחץ על המצרים למניעת השמד.

בריאיון עמו טען מגנוס כי לא היה מודע לכך שבאותה תקופה התקיימה ברט"ג ובחל"ט פעילות אשר תאמה את הלך הרוחות של מכתבו (חיליק מגנוס, ריאיון אישי, 19 באפריל 2012).

החברה להגנת הטבע פעלה באופן פרואקטיבי במטרה לייצר שיתופי פעולה עם המצרים. שלוש הצעות שהועלו באותן שנים מובאות כאן. השתיים הראשונות מורות על התפיסה הנאיבית והאופטימית שרווחה בקרב הסביבתנים בנוגע לשיתוף פעולה חוצה גבולות, תפיסה שהייתה אופיינית לתחילת תהליך הסינוגר, כפי שמעיד דני רבינוביץ שעבד בבית הספר שדה צוקי דוד: "הייתה לנו] ציפייה אופטימית ואולי נאיבית לשלום, ידענו שלמצרים אין מושג מה קורה בסיני בהקשר טבע. [...] היה פער ציפיות – אנחנו חשבנו שאנחנו עוברים לחברות, אמון וכו'" (ריאיון אישי, תל אביב, 5 בנובמבר 2011). ההצעה השלישית משקפת תהליך של התפכחות, התערורות מחלום שיתוף הפעולה ונקיטת קו פרגמטיסטי המערב את הקהילה הבינלאומית לשם תיווך ומתמקד בסביבה ולא בקידום השלום.

בית הספר צוקי דוד העלה הצעה אשר אילו התממשה הייתה יכולה להשפיע משמעותית על שיתופי פעולה סביבתיים חוצי גבול ולחזק את יחסי השלום. תחילתה במכתב ששיגר צוות בית הספר לסאדאת ובו ביקשו להישאר במקום ולהמשיך לעבוד בו גם לאחר הנסיגה הישראלית ותחת ריבונות מצרית.²³ סאדאת נענה בחיוב והצעה זו הועברה לדיון רשמי

Fund, 20.10.1980; Sinai newsletters, New York, Sierra-Club International and the HLCF, January, 1983

Bertel Brunn, Personal Diaries 1978–1983, 26.10.1978, Bertel Brunn Private 20 Archive

21 אברהם יפה, מכתב לברטל ברון, 20.6.1979, ארכיון המדינה, רש-1163/12.

22 חיליק מגנוס, "שמירת הטבע בסיני לאחר הפינוי", 3.6.1981, ארכיון המדינה, רש-1147/16.

23 ,Yoav Sagi, Letter to David Ferguson, U.S. Fish and Wildlife Service, 16.4.1979 23 ארכיון אברהם שקד.

במסגרת המו"מ בין המדינות, שהחל"ט השתתפה בו באופן מוגבל. במהלך השיחות סוכם כי מדריכים וסטודנטים יוכלו להישאר בבית הספר ולעבוד עם קולגות מאוניברסיטת סואץ (Gammer & Dan, 1980). יואב שגיא, שהיה מזכ"ל החל"ט, אף מספר כי בשעתו קולגות מאוניברסיטת איסמעיליה הראו עניין, מינורי אמנם, בשיתוף פעולה כזה (ריאיון אישי, מושב טל שחר, 2 בפברואר 2011). אולם ההסכמה ניתנה בעל פה, במהלך ביקורו של סאדאת בחיפה ב-1979, ואף שפורסמה בתקשורת הישראלית (ארז, 1979) והעולמית (AP, 1979) היא לא נכללה בהסכם השלום ולא יצאה אל הפועל.

ההצעה השנייה של החל"ט, שהועלתה ב-1977, הייתה להכריז על דרום סיני כעל פארק שלום בינלאומי בריבונות מצרית. הצעה זו שילבה הלכה למעשה ובמוצהר בין קידום השלום לשמירת הטבע. ההצעה, שנכתבה על ידי אברהם שקד ואנשים נוספים בחל"ט, קראה להקים בדרום סיני שמורת טבע בת 12,000 קמ"ר שתספק מענה לתחזיות התיירות והפיתוח המסיביות שאיימו על שלמות הטבע באזור:

אין עוד מקום בארץ שבו מתקיימים בעוצמה כה רבה [...] ובו נשתמרו בצורה טובה כל כך היחסים בין גורמי הטבע [...] והגורם האנושי. [...] הפוטנציאל הגדול ביותר לאיזור [...] הוא בתיירות, [...] אך הכוון הנכון הוא ביצירת תיירות מיוחדת. אנו מציעים את פיתוחו כפארק. [...] [זו יכולה] להיות שיטה מצויינת לפירוז האיזור ולהיות ביטוי נפלא לשלום ושיתוף פעולה בין ישראל למדינות ערב. [...] יהי פארק-השלום אנדרטה לשלום.²⁴

ההצעה דנה בהקמת צוותי מחקר וניהול משותפים לישראלים ולמצרים ובהקמת רשות משותפת עם נציגות בינלאומית לקידום מדיניות תכנון, פיתוח וניהול. היא מיפתה אזורי פיתוח תיירותי וכללה התייחסות ראשונית לתקציב וליחסי החוץ של הפארק. ההצעה נשלחה לסאדאת אך לא הגיעה לכדי מימוש. שנתיים לאחר מכן, ב-1979, הועלתה הצעה דומה אך ראשונית מאוד על ידי קורנליה האן-אוברלנדר, אדריכלית נוף קנדית שהציעה לנהל את דרום סיני כפארק בינלאומי.²⁵ ההצעה נשלחה לכמה ארגונים, לדיפלומטים ואף לראש ממשלת קנדה, אך לבסוף נזנחה.

התכניות להקמת פארק שלום בדרום סיני מציעות הלכה למעשה יצירת מרחב ריבונות מצרית מוחלשת, מרחב ששטחו מפורז וניהולו משותף, במטרה לקדם שיתוף פעולה חוצה גבולות ושימור טבע מתקדם. במרחב שזה עתה הושב לבעליו (או נכבש מחדש) ובאווירה הפוליטית שאופיינה בחשד ובחוסר אמון נדמה שהצעות אלו היו אוטופיות ולא ריאליסטיות. אולם, כפי שמניחה תיאוריית עשיית השלום הסביבתי, פארקי שלום מתוקף הגדרתם משתמשים בפרקטיקות שימור טבע באזורי גבול הנתונים בסכסוך למטרה פוליטית של יישוב סכסוכים, באמצעות טשטוש מכוון של גבולות וריבונות שיאפשר להחליש את הסכסוך ולהקל את קיומם של מפגשים אנושיים (Ali, 2007). מעניין לציין כי משטר הוויזות הייחודי בסיני, שהוזכר קודם, יוצר למעשה ריבונות מוחלשת למטרת קידום תיירות חוצת גבולות הנשענת על אוצרות הטבע, החופים והנופים של סיני והולם

24 אברהם שקד, פארק-השלום בדרום סיני, 1977, ארכיון אברהם שקד.

25 Cornelia Hann-Oberlander, Letter to Canadian Ambassador Lee, 24.2.1979; Letter to International Federation of Landscape Architects, 3.7.1979, ארכיון אברהם שקד.

הלכה למעשה את רציונל פארק השלום. ראוי לציין כי אף שבימינו פארקי שלום ומרחבים חוצי גבולות לשימור טבע (trans-boundary protected areas) נפוצים ומקודמים על ידי ארגונים בינלאומיים, בשנים האמורות היה הרעיון בחיתוליו והצעת החל"ט היא ההצעה הראשונה לפארק שלום במזרח התיכון.²⁶

היוזמה השלישית של החל"ט הייתה קידום החלטה לשמירת טבע בסיני במהלך הוועידה השנתית של ארגון ה-IUCN ב-1981. שלא כמו שתי היוזמות הקודמות, הצעה זו של החל"ט הייתה פרגמטית ונקודתית ויצאה אל הפועל בהצלחה. מקדמי ההצעה הניחו כי קבלתה תגביר את הנראות של סיני בעיני גורמי סביבה בינלאומיים ואלה בתורם ישקיעו בשימורו. באותן שנים עמדו שני מצרים בראש סוכנויות סביבה בינלאומיות: ד"ר מוחמד קסאס עמד בראש IUCN וד"ר מוסטפה טולבא עמד בראש UNEP. באופן טבעי סייעו שני אישים אלו בקידום הסביבתנות בקרב הממשלה המצרית, החברה האזרחית והאקדמיה. מעניין לציין כי שניהם היו גם דמויות פוליטיות במצרים – קסאס היה חבר בבית העליון של הפרלמנט המצרי וטולבא היה נשיא האקדמיה למדעים ולטכנולוגיה, ובצעירותו כיהן כשר הנוער (Sowers, 2013). במאי 1979, עוד קודם שקודמה ההחלטה ב-IUCN ולקראת חתימת הסכם השלום, שלח מזכ"ל החל"ט יואב שגיא מכתב אישי לקסאס ובו תיאר את עבודת החל"ט בסיני, פרש את תכניות החברה לשמירת טבע ודחק בקסאס להכריז על שטחים נרחבים כשמורות טבע:

לדעתנו המקצועית, הדרך הנכונה ביותר לשמר את מרבית שטחי מרכז ודרום סיני היא בהכרזת חלקים נרחבים מתוכם כשמורות טבע. [...] אנו מודאגים ומקווים כי העבודה שקידמנו לא תהיה לחינם עם החזרת השטח לריבונות המצרית. [...] לפיכך אנו פונים אליך, הן בתפקידך כנשיא ה-IUCN והן כאזרח מצרי בעל שם שללא ספק יכול להשפיע על הגופים הרשמיים במצרים לפעול. [...] אנו מצרפים תזכיר השוטח לפרטים את רציונל החברה להגנת הטבע לתכנון עתידי בסיני. [...] נשמח לכל שיתוף פעולה. [...] אנא הרשה לי לסיים בתקווה שהסכם השלום בין מצרים לישראל יוביל לשלום אמיתי לטובת כל תושבי האזור ולרווחתם.²⁷

קסאס לא הגיב להצעה. כעבור חודשים אחדים פנתה החל"ט לארגון הסיירה קלאב (Sierra Club), ארגון שימור טבע אמריקאי המיוצג ב-IUCN ומסרה לו מידע ובקשה לתיווך חשאי מול המצרים.²⁸ בפנייה צוין כי אין ביכולתה של החל"ט למסור מידע ישירות למצרים מכיוון שאלו נמנעים מקשר ישיר עם ישראלים. סיירה קלאב שיתף פעולה וכחלק מהפעילות לקידום ההחלטה בחודשים שקדמו לוועידה עמד בקשר עם ה-IUCN, עם קסאס, עם מזכירות המדינה האמריקאית ועם רשות הפארקים הלאומיים (Eber, 1980; Scharlin, 1979).²⁹ באותה עת, ביוני 1981, נפגש רבינוביץ עם קסאס בשווייץ (רבינוביץ היה בתקופה זו נציג "קבוצת שימור סיני", שתתואר בהמשך), ועל אף ישראליותו של רבינוביץ מינה אותו קסאס לחבר דוח עבור ה-IUCN בנושא שימור טבע עולמי

26 במסגרת עבודת הדוקטור שכתבתי נמצאו 20 הצעות עבר לפארקי שלום בגבולות ישראל ושכנותיה. הצעה זו היא המוקדמת ביותר.

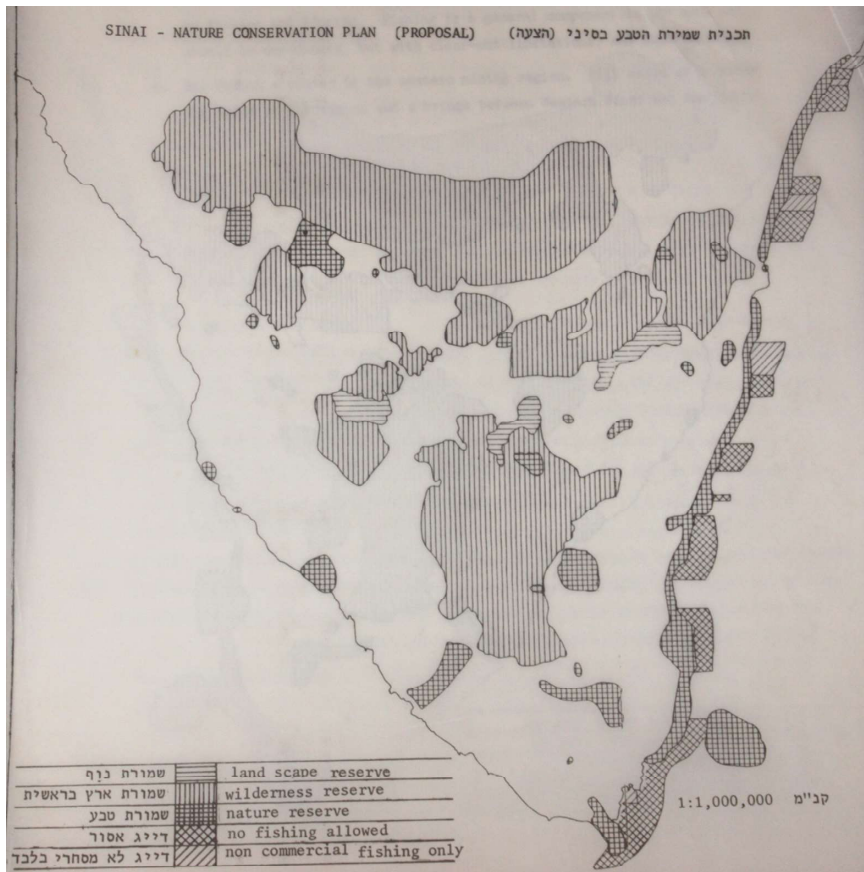
27 Yoav Sagi, Letter to Mohammad Kassas, 23.5.1979, ארכיון אברהם שקד.

28 Yoav Sagi, Letter to Sierra Club, 5.9.1979, ארכיון פרטי, אברהם שקד.

29 P. Scharlin, Letter to Mohamed El-Kassas, New York, 13.12.1979, ארכיון אברהם שקד;

R. Eber, Letter to Avraham Shaked, Salem, Oregon, 2.6.1980, ארכיון אברהם שקד.

באזור סנטה קתרינה (דן רבינוביץ, ריאיון אישי, תל אביב, 15 באוגוסט 2012). כך, בדרכים ישירות ועקיפות, המשיכו שחקנים ישראלים לקדם את ההחלטה ולסייע בהעברת המומחיות הלאה לסביבתנים מצרים ולגופים בינלאומיים.

תמונה 1: החל"ט - תכנית שמירת טבע בסיני (ארכיון פרטי, אברהם שקד)

באוקטובר 1981 התקיימה ועידת ה-IUCN. הוועידה השנתית משמשת פלטפורמה לקידום ענייני סביבה ומיוצגים בה מלכ"רים (כגון החל"ט), ממשלות וזרועות האו"ם, ולפיכך היא סיפקה הזדמנות למפגש ישיר ובלתי מתווך עם נציגים מצריים מהממשלה והאקדמיה. הזדמנות זו אכן נוצלה לדיון על סיני ובמהלך הוועידה התקבלה ההחלטה האמורה, שקראה לממשלות ולארגונים הבינלאומיים לספק למצרים תמיכה כלכלית וטכנית לשם פיתוח אסטרטגיה שמטרתה שימור הטבע בסיני. נקודתית עסקה ההחלטה בשימור אזור שמורת האלמוגים בראס מוחמד ובשימור מנזר סנטה קתרינה (IUCN, 1981).³⁰

30 רק ב-2002 הוכר מנזר סנטה קתרינה כאתר מורשת עולמי. ראס מוחמד עדיין נמצא ברשימת האתרים המועמדים להכרזה.

לאחר הוועידה דיווח שגיא:

היינו פעילים בהעברת החלטה [...] מקורה בפעילות שמירת הטבע שלנו בסיני טרם החזרת השטח למצרים. [...] ההצעה הוגשה על ידי הסיירה-קלאב (אנחנו נמנענו מהגשת ההצעה מחשש שנגרום בכך לדחייתה על ידי המצריים). [...] ההצעה הכוללת שלנו לתכנון שמירת טבע בסיני הועברה אל כל הגורמים המתעניינים בנושא.³¹

שגיא דיווח גם על פגישות ישירות שקיים עם עלי מאהר וחסן חאפז, אנשי סביבה בכירים במצרים שהביעו רצון לקבל מידע ולקיים שיתוף פעולה. כאשר רואיין קסאס ונשאל על ההחלטה התייחס לאירוניה שבבסיסה, מכיוון שבאותן השנים לא היו שמורות טבע במצרים כלל (Sowers, 2013), והמדענים המצרים ביקשו לקדם את ההחלטה כדי ליצור לחץ בינלאומי על ממשלתם שימתן את דחפי הפיתוח באזור סיני (שם). ההחלטה, שהועברה הודות לפעילות הקהילה האפיסטמית לשימור סיני, הביאה את סיני אל קדמת הבמה והפנתה אליו את תשומת הלב של ארגוני השימור המקומיים והעולמיים. אציין כי בניגוד ליוזמות קודמות של החל"ט, ששאפו במוצהר גם לקדם שלום בין העמים, יוזמה זו עסקה בלעדית בשימור טבע.

שלוש היוזמות המתוארות, שהתרחשו בתקופת ה"אופטימיות הוזהרה" (1978–1981), תורמות לתיאוריית עשיית השלום הסביבתי בהדגימן כיצד פעלו סביבתנים באופן פרואקטיבי לקידום מיזמי סביבה שהיו עשויים לתרום לשלום, ואף בהראותן כי בבסיס פעולותיהם היו הנחות יסוד פוליטיות שלומניות. אולם היוזמות לא יצאו אל הפועל, בשל המציאות הפוליטית המורכבת וחסרת היציבות שבין המדינות ומשום שתהליך "סוף הסכסוך" היה בתחילתו, והדבר מורה על חולשת היוזמות הסביבתיות ועל חוסר יכולתן לתת מענה חזק דיו לפוליטיקה המדינית-ביטחונית. עם זאת, בתקופה זו חלה התפתחות בסביבתנות המצרית מבחינות מוסדיות ואחרות, ויוזמות אלו תרמו לשיח המתהווה על שימור טבע במצרים. הקהילה המדעית פרוחה הודות לארגונים בינלאומיים שקידמו מחקר סביבתי, סיפקו ציוד נחוץ וקיימו השתלמויות בקהיר ובהו"ל. תכניות סביבתיות נפתחו בקמפוסים וסייעו לפתח מודעות ופרקטיקות סביבתיות (Gomaa, 1997; Hamed, 2005).³² ב-1979 קודמה חקיקה מקומית והוקם ארגון חיי הבר שפעל תחת משרד החקלאות, ושנתיים לאחר מכן הוקמה הרשות המצרית לסביבה במטרה ליצור תיאום בין משרדי הממשלה ולפתח מדיניות סביבתית (עם זאת, סמכויותיה של הרשות הוגדרו רק ב-1985. ראו Genena, 1996). ב-1981 הוקם גם המשרד לחיי בר בנפת צפון סיני וב-1983 קרא צו נשיאותי לכל הנפות ברחבי מצרים להקים משרדים דומים ולבסס מנגנוני אכיפה.³³ צווים מקומיים לשמירת טבע בסיני (למשל איסור על דיג בשמורות) קידמו את החקיקה הסביבתית המדינית והובילו

31 יואב שגיא, דו"ח השתתפות בכנס IUCN בניו זילנד באוקטובר 1981, 16.12.1981, ארכיון אברהם שקד.

32 תכנית משנת 1981 להכשרת אנשי סביבה, אשר קודמה על ידי רשות הפארקים הלאומיים האמריקאית, מכירה בעובדה כי הכשרות אלו הן דרך נוספת לחיזוק השלום. בתכנית נכתב: "יש לקוות שתכנית זו, בשילוב מאמצייהן של רשויות פדרליות אחרות, קבוצות פרטיות וארגונים בינלאומיים, תסייע לחזק את היציבות באזור חשוב זה במזרח התיכון ולקדם את מטרותיו של הסכם השלום המצרי-ישראלי משנת 1979" (Cook, 1981).

33 Bertel Brunn, Sinai newsletters. New York, Sierra-Club International and the HLCF, 1983, Bertel Brun Private Archive

לחקיקת החוק הסביבתי הראשון, חוק 102 לשימור טבע, ב-1983 (The World Law Guide, n.d.). נוסף על כך, ארגוני סביבה אזרחיים, שהיו כוח חדש בפוליטיקה המצרית, הוקמו ונתמכו על ידי הקהילה המדעית (Hamed, 2005). כמה מהם התמקדו בשמירת טבע בסני. ³⁴

תקופת ההתפכחות מהסכסוך השלום: מעבר לפעילות עקיפה (1982–1983)

בניגוד לשנים הראשונות שלאחר חתימת הסכם השלום, בשנת 1982, כאשר יצאה לפועל הנסיגה השלישית והאחרונה מסני, המציאות הפוליטית השתנתה דרמטית. באפריל 1982, עם הנסיגה, מסרה הרט"ג באופן מסודר את אתרי הטבע והנופש שהפעילה לידי אנשי אוניברסיטת קהיר. ביוני, רק שישה שבועות לאחר מכן, פרצה מלחמת לבנון הראשונה. הדבר היה למכשול משמעותי ביחסי השלום בין המדינות ומצרים החזירה את שגרירה וקראה לבידודה של ישראל. למרות זאת, במשך חודשים רבים לאחר הנסיגה המשיכו הרט"ג והחל"ט לפעול לקידום שמירת הטבע בסני. אולם בחלוף השנים נמוגו התקוות לשיתוף פעולה ישיר וגבר השימוש במתווכים בינלאומיים ובקבוצות המצויות מחוץ למרחב.

קבוצת שימור סיני (SCG – Sinai Conservation Group) הייתה קבוצת מתנדבים שהוקמה בנובמבר 1980 בלונדון ומטרתה הייתה לעורר עניין עולמי בשימור סיני ולסייע לארגוני שימור טבע מצריים. את הקבוצה הקימו דני רבינוביץ, אברהם שקד ועדנה גורני, שחברו לעמית בריטי ושמו ג'רארד מתיוס. הם עמדו בקשר עם כמה מדענים מצרים, עם ברון וה-HLCF, עם הסיירה קלאב, עם ה-IUCN ועם גופים אחרים. הפעילות בבריטניה איפשרה להם להעביר ידע ישראלי לארגונים ולסביבתנים במצרים שהיו עלולים לסרב לקבלו ישירות מישראלים. אפשר לראות בקבוצה גורם ביניים מתווך שלכאורה מצוי מחוץ למרחב הישראלי-מצרי אך למעשה הוא מגיע מתוכו, ואת הסביבתנים הפעילים בו אפשר לכנות "ישראלים בינלאומיים". פעולותיהם לא התמקדו בקידום יחסי שלום, הגם שאישית הם תמכו בשלום. הקבוצה הצליחה לפעול באופן ממוקד בכמה אפיקים. כך למשל כאשר הנסיך פיליפ, בתפקידו כנשיא קרן השימור העולמית (WWF), תכנן ביקור במצרים בפברואר 1982 כדי לדון בנושאי שימור טבע, נקראה ה-SCG לסייע בתכנון הביקור וסיפקה לו רשימת פגישות מומלצות, נקודות לדיון ואסטרטגיות לשימור סיני. ³⁵ באוגוסט 1981 אף נפגש רבינוביץ עם הנסיך לפגישת הכנה בארמון בקינגהם. נוסף על כך, בתחילת 1982 נסע רבינוביץ למצרים ונפגש עם נציגי שגרירות זרות בקהיר, עם מושל סיני ועם נציגי ארגונים ומוסדות אקדמיים, ³⁶ ואחר כך אף יעץ לחברת Dames and Moore האמריקאית, שהייתה אמונה על סקרי היתכנות סביבתיים לתכניות פיתוח באזור. ³⁷ הצעה נוספת של SCG (שלא יצאה אל הפועל) הייתה להדריך סביבתנים מצרים בכוח משימה שייקרא "הגדודים הירוקים

34 כאלה היו למשל המשרד הערבי לנוער והסביבה, אגודת צפרות מצרים, ציפורי מצרים וידידי הים האדום.

35 G. Matthews, Letter to Marc Hale – WWF, London, 20.12.1981, ארכיון אברהם שקד.

36 Dan Rabinowitz, Confidential: Sinai Group – Report to the secretary on Egyptian tour, 28.12.1981-10.1.1982, London, ארכיון אברהם שקד.

37 G. Weissberg, Letter to Dan Rabinowitz titled "D&M Sinai developmental study: Environmental concerns", Cairo, 4.1.1982

של סאדאת" (Anwar Sadat Green Corps). הרעיון הולם הצעה שהעלתה או אלמנתו של אנואר סאדאת, הגברת ג'האן סאדאת, להקים בית ספר לשלום באתר הישן של בית הספר שדה נעמה בשארם א-שייח, שישמש אתר להנצחת בעלה ולקידומו של תהליך השלום.³⁸ שחקנים בינלאומיים שנכחו במצרים מלאו תפקיד חשוב בקידום התהליכים האמורים, בתיאומם ובסיוע להם. השגרירות האמריקאית בקהיר עודדה אותם גם היא ותמכה בנורמליזציה, בשיתוף פעולה ובפעולות שלום בין הצדדים. סטפני סייג'ביאל, שהייתה הנספחת המדעית בשגרירות וביוולוגית ימית בהכשרתה, הגדירה עצמה בשיחה עמי "צוללנית וסביבתנית נלהבת". היא פעלה מעמדה דיפלומטית ותפקידה הפורמלי הוגבל לתיאום ולקידום יחסים בין סוכנויות רלוונטיות,³⁹ אולם בפועל הייתה דמות משמעותית ברשת סינגור סיני ומרואיינים שונים, אמריקאים וישראלים, ציינו אותה כמי שסייעה מהותית לתהליך. דוגמה למעורבותה האישית אפשר לראות למשל בהשתתפותה בסיוור בן חמשת הימים שארגנה הרט"ג טרם הנסיגה, כפי שהוזכר קודם. פרופ' יוג'יני קלארק הייתה איכטיוולוגית נודעת שפעלה בסיני מאז שנות החמישים ועמדה בקשר אישי עם מדענים ישראלים ומצרים (Clark, 1977). היא נתמכה על ידי השגרירות האמריקאית, עבדה רבות עם סייג'ביאל, יצרה קשרים אישיים עם האליטה הפוליטית המצרית ונאבקה להקמת שמורת הטבע הימית בראס מוחמד. היא עמדה בקשר עם משפחת סאדאת ואף נפגשה עמה, שכן המשפחה נודעה באהבתה לטבע ולצלילה בסיני.⁴⁰ בחודש מרץ 1980 סאדאת אף הצהיר על שאיפתו האישית לשינוי המצב:

הנשיא מוחמד אנואר אל סאדאת [...] מבקש להביע את עניינו האישי בקידום שמירת טבע. [...] מלחמות ומאבקים פוליטיים מנעו ממצרים להעניק תשומת לב מלאה לאחריותה כלפי אתרי מורשת הטבע שלה, אך עם קידום השלום [...] [מצרים] תמצב את האסטרטגיה לשמירת הטבע במקומה הראוי.⁴¹

קלארק עמדה בקשר ישיר עם ג'מאל סאדאת, בן הנשיא שהיה צוללן, והלינה בפניו על החוסר בתכניות שימור ועל הסכנה לשוניות האלמוגים עם הנסיגה וחזרת סיני לידיים מצריות.⁴² בריאיון עמה (סרסוטה, 15 ביולי 2012) טענה קלארק כי ג'מאל גייס את אביו לקידום העניין וזה הבטיח להורות על הקמת שמורת טבע בראס מוחמד, אולם נרצח קודם שעשה כן. בניסיון אחר, חודשים אחדים לאחר הרצח, בסיום כנס בים האדום בהשתתפות מדענים ישראלים ומצרים (Al-Ghardaqa Conference, 1982), כתבה קלארק מכתב לנשיא חוסני מובארק וביקשה את עזרתו בקידום שמירת הטבע בסיני. היא הדגישה שלא ניתן לחכות עד שמערכת שימור הטבע

38 G. Matthews, Letter to Patricia Scharlin (Sierra Club), London, 4.1.1982 ארכיון אברהם שקד.

39 Stephanie Sagebiel, Letter to Dan Rabinowitz, 27.12.1981 ארכיון אברהם שקד.

40 למשל החברה להגנת הטבע המצרי, שהוקמה באותן שנים, פעלה בחסות הגברת ג'האן סאדאת.

41 Preservation of wetlands and wildlife in the Middle East IV, Report: The Fourth HLCF Mission, Appendix II, 31.5.1980, Bertel Brunn Private Archive

42 Eugenie Clark, Private Travel Journals 1979–1984, 8.12.1979, Eugenie Clark Private Archive

המצרית תוקם וביקשה שיוציא צווים נשיאותיים לטיפול בנושא.⁴³ יתרה מזו, קלארק עמדה בקשר קרוב עם סייד מרעי (סגן ראש הממשלה בזמנו של סאדאת) והוא עזר בהקמת האגודה לשימור ראס מוחמד וגם סייע לפעולת לובי אינטנסיבית שקלארק קיימה עם נשות אליטה נוספות מול הפרלמנט המצרי והאמריקאי, פעילות שאף זכתה לסיקור בניו יורק טיימס (Miller, 1983). פעולות אלו דחפו לחקיקת חוק הסביבה הראשון ב-1983 ולהכרזה על ראס מוחמד כשמורת הטבע הראשונה במצרים. בחוק נכללו סעיפים מפורטים ומרשימים בהשוואה לחקיקה מאוחרת יותר, והדבר מעיד על מעורבות קואליציית המדענים בכתיבתו (Sowers, 2013). קלארק ואחרים התמקדו בהכרזת שמורות טבע שכן בעיניהם הייתה זו דרך פעולה פרקטית לנוכח תכניות הפיתוח והתיירות שפורסמו. כך הוכרזו בסיני שלוש שמורות הטבע הראשונות של מצרים, ומאז הוכרזו 27 שמורות נוספות החולשות על כ-15% משטחה של מצרים (EEAA, 2012).

שחקן בינלאומי נוסף בשנים אלו היה ד"ר ברון, שנוסף על העברת מסרים ומידע בין ישראלים למצרים גם סקר את התפתחות שימור הטבע בסיני מהיבטי חקיקה, מוסדות ופעילות עמותות והפיק את "סיני ניוזלטר" בשנים 1980-1989, בשיתוף עם הסיירה קלאב. בשנים אלו שימשה פעילות זו צינור מרכזי להפצת מידע בקרב הקהילה האפיסטמית, שכן רבים מתבריה קיבלו את הניוזלטר.⁴⁴ ברון גם הודריך בנושא שמירת טבע את כוח משקיפי השלום הבינלאומי שנפרש בסיני – פעילות ראשונה מסוגה בעולם להעלאת מודעות סביבתית בקרב כוחות שלום בינלאומיים.⁴⁵ הוא שהה איתם במהלך חודש מאי 1982, הפיק עלון "עשה ואל תעשה" לשימור סיני (ראו תמונה 2) וכעבור כשנתיים אף העניק אות הוקרה מטעם ה-HLCF לגנרל פרדריק בול-האנסן על פעולותיו לחינוך כוח שמירת השלום לשמירת הטבע.⁴⁶

בסוף 1983 פחתה מעורבות הסביבתנים הישראלים בשימור סיני. הנסיגות נסתיימו, מצרים תפעלה ריבונות בשטח ומלחמת לבנון המתמשכת ערערה את היחסים בין המדינות. יתרה מזו, תוצאות פעילות השנים הקודמות החלו להיראות והסביבתנות המצרית החלה לעמוד על רגליה.

דיון וסיכום

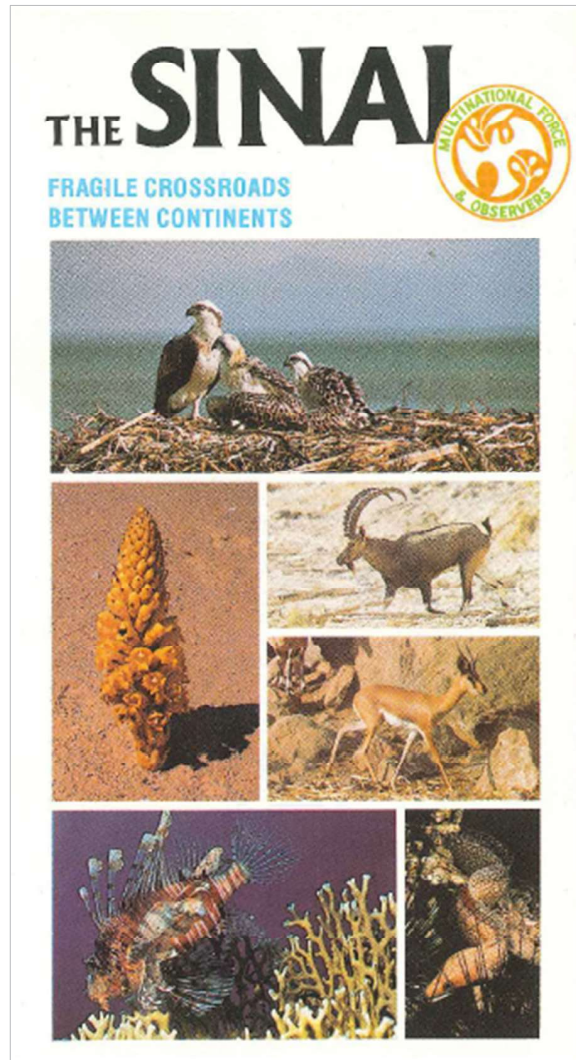
המאמר עוסק בתקופה ייחודית שבה קידמו אנשי סביבה שימור טבע בסיני אגב שיתוף פעולה אזורי, ובאופן משני קידמו גם שלום בין העמים. להצלחת פעולותיהם תרמו תנאים, סיבות ונסיבות שונות השזורים זה בזה: מסירות הסביבתנים הישראלים לסיני, האג'נדה הבינלאומית לשימור טבע, האג'נדה האמריקאית לקידום היחסים בין ישראל למצרים, המוטיבציה המצרית לפיתוח סיני, מעורבותם האישית של מדענים בינלאומיים, מסירות משפחת סאדאת לטבע ועוד. לתיאור האמפירי שהובא כאן יש משמעויות נורמטיביות, וזאת אף שהוא אינו שלם מכיוון שהוא מתמקד ב"זרים", מי שלכאורה אינם צד בתוצאות תהליך הסינגור ובהתפתחות הסביבתנות

43 Eugenie Clark, Letter to Mubarak, Cairo, 26.8.1982, Eugenie Clark Private Archive

44 נתקלתי בעלונים אלו בארכיונים אחדים.

45 רק ב-2009 פרסמה מחלקת שמירת שלום באו"ם מדיניות סביבתית לכוחותיה הפרושים בשטח. להרחבה ראו United Nations Peace Keeping, n.d.

46 Bertel Brunn, Sinai newsletters. New York, Sierra-Club International and the HLCF, 1983, Bertel Brunn Private Archive

תמונה 2: עלון על סיני המיועד לכוחות הבינלאומיים לשמירת השלום⁴⁷

המצרית. בעזרת ספרות העוסקת בבניית שלום סביבתית וברשתות סינגור אדון בקשר שבין סביבה לשלום בתנאי פוסט-קונפליקט, ובעיקר בתפקיד הסביבתנים כמקדמי שלום. יש לציין כי במאמר מוזכרות שלוש מוטיבציות נוספות לשימור טבע ולהכרזת השמורות בסיני, שאמנם לא נדונו כאן בהרחבה אך הזינו את התהליכים המתוארים כאן והוזנו מהם: האחת היא הרצון לחזק

Bertel Brunn, Sinai newsletters. New York, Sierra-Club International and the HLCF, 47
1983, Bertel Brunn Private Archive

את הריבונות המצרית באזור פוסט-קונפליקט מפורז שנתפס בקרב מצרים וישראלים כאקס-טריטוריה, ומוכיחה זאת למשל ההכרזה על שמורת טאבה הצמודה לגבול הישראלי ללא אנשי צוות או תקציב (Gilbert, 2010). השנייה היא הרצון להימנע מביקורת בינלאומית עקב פיתוח באזורים שישראל הכריזה עליהם בעבר כשמורות טבע (Sowers, 2013). השלישית היא הרצון לנצל את המימון הבינלאומי שהועבר למצרים לקידום שמירת הטבע.

במקרה הנחקר אפשר לזהות בבירור קבוצה מסורה לרעיון ולמקום החולקת ערכים משותפים ויכולה להיקרא קהילה אפיסטמית או רשת סינגור. לרוב לא תיאמו המשתתפים בקבוצה את פעולותיהם ולא עבדו יחד, ולפיכך אופייה האידיויסינקרטי של קהילה זו לא נבע מפעילות ספציפית או קוהרנטית אלא מהפעילים בה. פעילים אלו, הנמצאים בשלבים שונים של התפתחותם המקצועית, עומדים לאורך קשת רחבה שבין אקטיביסטים למומחים. רובם היו קשורים בארגוני סביבה אך לא בהכרח ייצגו את הארגונים האלה בתהליך הסינגור. בניגוד לרוב המצרים והזרים המעורבים, שהיו חלק מהאליטה האקדמית ונתמכו על ידי ארגונים בינלאומיים ממוסדים, רבים מהישראלים היו צעירים חדורי מוטיבציה ולא מדענים מוכרים (אף שחלקם הפכו כאלה במרוצת הזמן). לפיכך, פעמים רבות היו פעולותיהם נאיביות וחובבניות. אברהם שקד מספר: "אני אישית הייתי תמים לגבי הפוליטיקה. [...] נכנסתי עם הסנדלים שלי והג'ינס למשרד החוץ האמריקאי. [...] עשינו עבודה אדירה ואני לא מאמין היום איך עשינו את זה". אולם למרות מחויבותם ומסירותם חסרו הסביבתנים הישראלים באותה תקופה כוח פוליטי וקשר למקבלי ההחלטות ולכן לא הצליחו להשפיע על הסכם השלום ועל יישומו, וזאת אף שחלק מהצעותיהם נענו בצד המצרי (לדוגמה ההסכמה הראשונית להישארות צוות בית הספר צוקי דוד במצרים לאחר הנסיגה).

את פעילות רשת סינגור סיני יש לראות כפעולה משותפת וכתליכוד פעולות ספורדיות מקבילות ושונות בעת ובעונה אחת. תיאוריית הביזור (decentred theory) בוחנת את דינמיקת רשתות הסינגור על פי יכולתם של אינדיבידואלים – פוליטיקאים, בירוקרטים, אזרחים – לייצר משמעויות ופעולות שנובעות מהאמונות ומהניסיון הסובייקטיביים שלהם, וזאת בניגוד לעמדתם כשחקן אובייקטיבי בשדה (Bevir & Richards, 2009). התיאוריה גורסת שברשת סינגור לא מתקיימות לוגיקה ושליטה מרכזית או מקיפה שבהכרח מכתיבות את מבנה הרשת, את הצלחתה או את כישלונה (שם). רשת סינגור סיני, שחבריה היו סביבתנים ממקומות שונים ובשלב קריירה שונים שפעלו מאינטרסים שונים, מסגרה כמטרתה המרכזית את שימור הטבע בסיני (קידום השלום לא היה מטרה מוכרזת). עבודתה לא הייתה מובנית, או לפחות לא נראתה כך במבט ראשון, ונראה היה כי השחקנים שבה פועלים מלמטה למעלה. אולם מכיוון שלעבודתם לא הייתה תמיכה ציבורית פומבית – תמיכה מהשטח – וכן לאור העובדה שישראלים פנו ישירות לסביבתנים מצרים ובינלאומיים במיקומים שונים בקהילה האפיסטמית, יהיה נכון יותר לומר כי הרשת פעלה בו בזמן מלמעלה למטה ומלמטה למעלה. אייל ובוכהולץ (Eyal & Buchholz, 2010) בכתבם על סוציולוגיה של התערבות גורסים כי יעיל יותר להתמקד באופנים שבהם זורמים ברשת המידע והמומחיות המאפשרים פעולה במרחב הציבורי מאשר בכיוון פעולתה של הרשת מלמעלה או מלמטה. ההתערבות ברשת סינגור סיני הייתה ניסיון ליצור שינוי במדיניות הציבורית במצרים, והדבר בא לידי ביטוי בהקמת מוסדות, בחקיקה וביישומה במרחב סיני. התערבות זו בוצעה על ידי רשת בינלאומית מבוזרת שמסגרה רעיון, יצרה והפיצה ידע ומידע והכניסה אותם לדיונים ולדורות של עיצוב מדיניות מקומית ועולמית. כתוצאה מכך, מומחיות ברמות שונות הונעה ותופעלה ליצירת שינוי. מאמצי הסינגור זלגו והשפיעו על קשת רחבה של אג'נדות סביבתיות

בתוך מצרים. כך לדוגמה שינויים פרוצדורליים, כגון חקיקה משנית וחקיקת עזר לשימור טבע, שיושמו לראשונה בשלטון המקומי בסיני הוחלו כעבור זמן על שאר המחוזות. הצלחת רשת סינגור נמדדת על פי יצירת נושא וקביעת אג'נדה, השפעה על שיח מדינות וארגונים, השפעה על תהליכים מוסדיים ומדיניות והשפעה על התנהגות מדינית (Keck & Sikkink, 1998). מלבד הקריטריון האחרון הצליחה רשת סיני להשפיע על המציאות. התנהגות המדינה, מצרים, אשר נמדדת לא רק בפעולות פרוצדורליות כגון חקיקה והקמת מוסדות אלא גם בפעולות מהותיות כגון אכיפה ותקצוב לא הייתה מוצלחת דיה. מוסדות חדשים הוקמו אך חסרו את כוח האדם והתקצוב שנדרשו ליישום אג'נדות ולאכיפת חוקים (Genena, 1996; Hamed, 2005).

עם זאת, רשת זו שונה בשני מובנים מההגדרה הקלאסית של רשת סינגור. ראשית, היא אינה כוללת פנייה לציבור הרחב. המצרים, בעלי העניין, לא היו קשורים ברובם לטבע בסיני, ואילו הבדווים תושבי האזור היו מנותקים ממוסדות השלטון וממקבלי החלטות. לפיכך הרשת פנתה רק ליודעי דבר ולמוסדות רלוונטיים. לעומת זאת, הציבור הישראלי – שנציגיו היו מי שפעלו ברשת הסינגור – אינו בעל העניין בסיני שלאחר הנסיגה. שנית, זרימת המידע ברשת הייתה חד-סטריית ברובה, הדדית בחלקה ובמקרים מסוימים (כגון פעולות ה-SCG) אף מושווית. התמריץ המשותף לפעילים ברשת הסינגור היה שימור הטבע בסיני, אולם אי אפשר להתעלם מהעובדה שהמצרים שלקחו בה חלק ידעו כי ישראלים מעורבים במישרין או בעקיפין בפעילותה. לפיכך, הרשת פעלה כמרחב לשיכון מתחים וברמה מסוימת לקידום הקשרים חוצי הגבול באמצעות פעילות למען מטרה משותפת. רוב המשתתפים, מלבד סייג'ביאל, לא היו דיפלומטים או אנשי ציבור אלא סביבתנים שפעלו בזירה הבינלאומית שנפתחה והתפתחה בחסות מטריית השלום. מכאן שלרשת הייתה השפעה על הספרה הפוליטית המקומית (בחקיקת עזר ובהקמת מוסדות לשמירת טבע בסיני), המדינית (בדמות שינויים בזירת הפוליטיקה הסביבתית) והאזורית (בהשפעתה על היתכנותם של מפגשים חוצי גבולות הן בקרב פרופסיונלים והן בקרב הציבור הישראלי המתיר באזור, כפי שיפורט להלן).

שלום-סביבתי בתקופת פוסט-קונפליקט

בתקופת פוסט-קונפליקט ניהולם היעיל של משאבי טבע וסביבה הוא חיוני להתאוששות ולבניית שלום, והצורך בשמירת טבע מול פיתוח הרסני הופך אקוטי מכמה סיבות (UNEP, 2006; Unruh & Williams, 2013; Weinthal, 2010). בתקופה כזו ממשלות נוטות להיות חלשות, אופקים פוליטיים נוטים להיות צרים והרצון לזרימת מזומנים מהירה שתעזור בשיקום וביצירת יציבות כלכלית שולט. לפיכך נפוצה ההעדפה למטרות מדיניות קצרות טווח, שלרוב פוגעות בסביבה (Bruch et al., 2009). עם זאת, תקופת הפוסט-קונפליקט המידית, שמאופיינת כלא-יציבה פוליטית, מציבה חלון הזדמנויות להצגת עקרונות חדשים ולקידום פרקטיקות חדשניות – ובהן בנייה וטרנספורמציה של מוסדות הקשורים בשיקום, ניהול והקצאה של משאבי טבע – באופנים שבתקופה אחרת, יציבה יותר, יהיו קשים יותר ליישום מבחינה פוליטית. לכן ניצול מוקדם של הזדמנויות הוא קריטי (Jensen & Lonergan, 2012). ואמנם, בתקופת הפוסט-קונפליקט הישראלי-מצרי ניתן לזהות את אותו חלון הזדמנויות שנפתח שכן בדעיכת התקופה התאימה ליצירת שינויים מוסדיים בתחום הסביבתי. דווקא בזמנים אלו של חוסר יציבות, תרומת הסביבתנים לשימור טבע וליחסים בילטרליים הייתה אפקטיבית. הכוח הפוליטי

המוגבל שלהם הוגבר באופן יחסי ונמצאה אוזן קשבת לדרישותיהם.⁴⁸ ברוב התקופה האמורה, ולמרות תחילתה האופטימית, פעולת הסינגור על הטבע בסיני לא קודמה או שווקה כפעולת שלום. עם זאת, קיים כאמור קשר חיובי מוכר בין שיתוף פעולה סביבתי, יישוב סכסוכים וקידום שלום (Ali, 2007; Akçali & Antonsich, 2009; Bruch et al., 2002; Carius, 2006; Conca & Dabelko, 2002). כתבי בניית השלום הסביבתי מדגישים את פעולתה של פלטפורמת הדיאלוג שעשויה להתפתח בין סביבתנים, המצמצמת את חוסר האמון, החשד והאינטרסים המנוגדים ומחליפה אותם בבסיס ידע ובמטרות משותפים. לפי התיאוריה, סביבתנים ומדענים אווזים בתפיסת עולם פרופסיונלית שבאופן אינהרנטי היא חוצת גבולות, והיא משפיעה גם על תפיסותיהם הפוליטיות והופכת אותם למתאימים יותר לשמש מקדמי שלום (Ali, 2003; Matthew & Gaulin, 2002; Raak, 2009). אולם הספרות אינה מפורטת דיה באשר למניעיהם לפעולה (Wolf, 2014). במקרה סיני תפקיד הסביבתנים בקידום פלטפורמת דיאלוג חוצה גבולות הוא ברור, ורעיון הדמיון הסביבתי עשוי לספק הסבר נוסף לפעילותם המאומצת. אני טוענת שרק אותם סביבתנים ששהו בסיני – הישראלים, ברון, סייג'ביאל וקלארק – חלקו את הדמיון הסביבתי שהניע אותם לפעול ללא לאות לשימור המקום, בניגוד לזרים שפעלו מרחוק או מקהיר. הדמיון הסביבתי עשוי להסביר בייחוד את יכולתם של סביבתנים ישראלים להמיר מציאות של היפרדות, ניתוק ונסיגה לתוכנית פעולה קונקרטי. שימוש ברעיון הדמיון הסביבתי בשיח השלום והסביבה יניח שבמצבי פוסט-קונפליקט סביבתנים אשר חיו או עבדו בטריטוריה הנתונה, בניגוד לסביבתנים זרים לאזור, יהיו בעלי מוטיבציה גבוהה יותר ליצירת שיתוף פעולה סביבתי חוצה גבולות ויאבקו על שימור טבע שמחוץ לגבולות הטריטוריה הלאומית. זאת ועוד, ספרות העוסקת בבניית שלום סביבתית גורסת שזיהוי בעיות ואיומים סביבתיים משותפים מעלה את מידת הנכונות לשיתוף פעולה חוצה גבולות יותר מאשר עושה זאת פעילות משותפת למטרת מיזמים חיוביים – כאלה שאינם מבוססים על אלמנט שלילי או מאיים שיש צורך במניעתו (Ali, 2007; Dabelko, 2008). במקרה סיני, בניגוד לתיאוריה שרואה באיום המשותף גזירת גורל מחייבת שלמולה הצדדים היריבים מגיעים אל שולחן המשא ומתן,⁴⁹ האיום הסביבתי שעלה לאור תחזיות הפיתוח היה למעשה איום סביבתי חד-צדדי שאינו משותף, מכיוון שהוא איים על הטריטוריה המצרית בלבד. אף על פי כן הוא הביא להצעות פעולה משותפות למען האזור. המאמר מראה שבתנאים מסוימים, וייתכן שבשילוב סיטואציות שבהן פעילים חולקים דמיון סביבתי, גם איום חד-צדדי עשוי להביא לקידום תהליכים חוצי גבולות.

על פי הספרות, מיזם סביבתי ישפיע על תהליך שלום רק כאשר יתקיים מעבר משיתוף פעולה טכני לשיתוף פעולה פוליטי וכשיתרחשו שינויים הן בספרה הפוליטית – למשל יצירת קשרי ממשל מבוססי אמון, והן בספרה הציבורית – למשל יצירת קואליציות מקומיות ובינלאומיות (Carius, 2006; Conca, 2001; Conca & Dabelko, 2002). בשלבים מוקדמים התקיים דיאלוג ישיר ובלתי מתווך בין ישראלים למצרים. הוא היה טכני, לא פוליטי ושרד לזמן קצר הן בגלל

48 ראוי לציין שאף כי הסכם השלום הביא רשמית להפסקת פעולות האיבה הישירות בין המדינות, הוא לא הביא לקצו את הקונפליקט בין העמים. לכן מצב הפוסט-קונפליקט היה דה יורה ולא דה פקטו, ויכול גם להיתפס כקונפליקט מתמשך שבו תפקידים ויכולות שונות מוקצים לשחקנים בוירה. ייתכן שיוזמות אלו הקדימו את זמנן.

49 התיאוריה גורסת כי קל יותר פסיכולוגית לשבת מול ה"אויב" כאשר יש כוונה משותפת.

המציאות האזורית שהידרדרה והן משום שהיה צורך בשינויים מהותיים בספרה הפוליטית במצרים בטרם ייווצרו תהליכים סביבתיים. אולם בשנים העוקבות, כאשר אכן התרחשו שינויים בספרה הפוליטית במצרים – בחקיקה, בהקמת משרד ממשלתי לנושאי סביבה ועוד – הם לא הזינו מחדש את היחסים חוצי הגבולות ולא השפיעו עליהם. נשאלת השאלה אם אנשי סביבה בעמדות מוסדיות שונות ובתפקידים מוסדיים שונים יכולים להנהיג שינויים פוליטיים הקשורים בריבונות, בגבולות, ביחסים בינלאומיים ולעתים אף בנושאי ביטחון. לכאורה נדמה כי באשר לתקופה האמורה התשובה שלילית גם לגבי הישראלים וגם לגבי המצרים. גם כעבור שנים, בישראל לכל הפחות, הנכונות של סביבתנים לנקוט עמדה פוליטית נוקשה שמתעמתת עם שיקולי ביטחון לאומי לטובת קידום עניין סביבתי עודנה מוגבלת (שדה, 2010).

עם זאת, לשינויים שיושמו והשפיעו על מרחב סיני הייתה השפעה עקיפה על השלום. כשמתבוננים בפתרון קונפליקטים פוליטיים יש צורך לבדוק אנדוגניות, את כיווניות הקשר. האם שיתוף הפעולה הסביבתי הוא תוצאה של הפחתת עוצמת הסכסוך או שהוא עצמו מוביל לה? מקרה סינגור סיני מציג זיקה דו-כיוונית במשוואת השלום והסביבה: הסכם השלום בין ישראל למצרים הביא לתחזיות פיתוח מואץ שהשיתוף איומים סביבתיים על האזור. איומים אלו, בתורם, יצרו תמריץ בקרב סביבתנים ישראלים ליצור שיתופי פעולה חוצי גבולות שתורמו הלכה למעשה לשינוי בסביבתנות המצרית ולשימור טבע בסיני. שימור הטבע בסיני השפיע באופן חיובי על המשך התיירות חוצת הגבולות, המבוססת על אוצרות הטבע והחופים, ולפיכך על בניית השלום.⁵⁰ יתרה מזו, מצב סביבתי משופר ידוע כתורם ליציבות החברתית והפוליטית (Carius, 2006; UNEP, 2009), התורמת גם היא לשלום.

לסיכום, המאמר שופך אור על היסטוריית היחסים המצרניים-ישראליים ועל ההיסטוריה הסביבתית של המזרח התיכון כפי שהיא מצטיירת מנקודת מבט חיצונית למצרים. קשה לדעת מה היה קורה בסיני אלמלא נרצח סאדאת ואלמלא פרצה מלחמת לבנון הראשונה. אפשר לשער שהסביבתנים שפעלו בסיני היו עשויים לתרום לא רק לשימור הטבע, כפי שעשו, אלא גם ישירות לשלום. המאמר מספר את סיפורה של קבוצת אנשים בעלי תשוקה למרחב ספציפי ששאפו לשמרו שלם ובטוח ופעלו נמרצות לעשות כן. ייתכן כי הזרעים שזרעו בפעולותיהם נשאו פירות, אך יהיה קשה לקשרם ישירות אליהם, בייחוד לאור הטבע המורכב והמצטבר של פעולות מסוג זה ושל מצב היחסים בין המדינות. לצד זאת הראה המאמר כיצד רשת סינגור יכולה להיות מאורגנת עצמאית, מבוזרת, ומוצלחת ביכולתה למסגר נושא ולהניע את הקהילה המקומית והבינלאומית לפעולה. ניתוח פעולתה של רשת זו בתקופה האמורה מאשר את ההנחות שביסוד ספרות בניית השלום הסביבתית, ובעיקר הוא ממחיש את חשיבותו של חלון ההזדמנויות שנפתח במצבי פוסט-קונפליקט ואת תפקיד הסביבתנים כמקדמי שלום.

מקורות

ארו, י' (1979, 6 בספטמבר). הסכם עם המצרים: בי"ס שדה צוקי דוד ליד סנתה קתרינה ימשיך לפעול. מעריב.

50 ראוי לציין שיייתכן כי בעיני האינדיבידואלים המערורים תוצאות הסינגור אינן נתפסות כחיוניות. בפועל, יישום שמירת הטבע בסיני לקה בחסר ולא הצליח להגן על חלקים נרחבים מהאזור.

- אריאלי, ת' וכהן, נ' (2015). יזמי מדיניות ואתגר הנורמליזציה בסביבת הגבול בתקופת בתר-קונפליקט: מסגרת קונספטואלית והמקרה הישראלי ירדני. *פוליטיקה*, 24(חורף), 33–63.
- הלמ"ס (2011). יציאות של ישראלים לחו"ל, לפי אופן מעבר ותחנות גבול. *אוחזר* ב-1 ביולי 2016.
- מנחם, ש' ושפורר, ש' (2010, 27 ביולי). הטריפ של מגנוס: בן 61, יושב על חוף בתאילנד ומשכנע מטייל שלא עומדת לדרוס אותו רכבת. *דה-מרקר*. *אוחזר* ב-1 ביולי 2016.
- שדה, ש' (2010). ירוק-עד (כאן) ארגוני הסביבה ופרוייקט גדר ההפרדה. *תיאוריה וביקורת*, 37, 184–201.
- (2016). *סביבה, בניית שלום ועשיית שלום במזרח התיכון: בחינת הצעות לפארקי שלום לאורך גבולות ישראל ומדינות ערב*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- Adams, W. M. & Mulligan, M. (Eds.) (2003). *Decolonizing nature: Strategies for conservation in a post-colonial era*. London: Earthscan Publications.
- Akçali, E. & Antonsich, M. (2009). "Nature knows no boundaries": A critical reading of UNDP environmental peacemaking in Cyprus. *Annals of the Association of American Geographers*, 99(5), 940–947.
- Al-Ghardaqa Conference (1982). International conference on marine science in the Red Sea: On the occasion of the 50th anniversary of al-Ghardaqa Marine Biological Station, al-Ghardaqa, Red Sea, Arab Republic of Egypt.
- Ali, S. (2003). Environmental planning and cooperative behavior: Catalyzing sustainable consensus. *Journal of Planning Education and Research*, 23, 165–176.
- (2007). *Peace parks: conservation and conflict resolution*. Cambridge: MIT Press.
- AP (1979, November 8). Some Israelis Want to Stay in Sinai, *Montreal Gazette*, p. 54.
- Beinart, W. & Hughes, L. (2007). *Environment and empire*. Oxford: Oxford University Press.
- Ben-Shahar, H., Fishelson, G., & Hirsch, S. (Eds.) (1989). *Economic cooperation and Middle East peace*. London: Weidenfeld.
- Bevir, M. & Richards, D. (2009). Decentering policy networks: A theoretical agenda. *Public Administration*, 87(1), 3–14.
- Bruch, C., Jensen, D., Nakayama, M., Unruh, J., Gruby, R. & Wolfarth, R. (Eds.) (2009). *Post-conflict peace building and natural resources*. Yearbook of International Environmental Law 2008, Oxford.
- Bertel Brunn, Sinai newsletters. New York, Sierra-Club International and the HLCF, 1983, Bertel Brunn Private Archive
- Carius, A. (2006). Environmental Peacebuilding: Conditions for Success. *ECSP Report*, 12.
- Clark, E. (1977). Synagogues and sea fans: Israel's national parks and nature reserves. *National Parks and Conservation Magazine*, 51(4), 13–20.

- Cohen, S. (2011). Environmentalism deferred: Nationalisms and Israeli/Palestinian imaginaries. In D. K. Davis and E. Burke-III (Eds.), *Environmental imaginaries of the Middle East and North Africa* (pp. 246–264). Athens: Ohio University Press.
- Conca, K. (2001). Environmental cooperation and international peace. In P. Diehl & N. Gleditsch (Eds.), *Environmental Conflict* (pp. 225–250). Boulder: Westview Press.
- Conca, K. & Dabelko, G. (2002). *Environmental peacemaking*. Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Cook, R. J. (1981). NPS cooperation in Egypt. *Courier – The National Park Service Newsletter*, 4(3), 2–3. Retrieved January 30, 2017.
- Dabelko, G. D. (2008). An uncommon peace: Environment, development, and the global security agenda. *Environment*, 50(3), 32.
- Davis, D. K. (2011). Introduction: Imperialism, orientalism, and the environment in the Middle East: History, policy, power, and practice. In D. K. Davis & E. Burke-III (Eds.), *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa* (pp. 1–22). Athens: Ohio University Press.
- Dowek, E. (2001). Israeli-Egyptian relations, 1980–2000 (foreword by Yitshak Shamir). London: Frank Cass.
- Egyptian Environmental Affairs Agency (EEAA) (2012). Natural Protectorates Description. Retrieved July 1, 2016.
- Eyal, G. & Buchholz, L. (2010). From the sociology of intellectuals to the sociology of interventions. *Annual Review of Sociology*, 36, 117–137.
- Foreign Desk (1982, April 26). Cairo has high hopes for the future of Sinai. *New York Times*. Retrieved January 30, 2017.
- Gammer, M. & Dann, U. (1980). The Egyptian-Israeli peace process: Arab attitudes and activities. *Middle East Contemporary Survey*, 4, 134–140.
- Genena, T. M. (1996). *From environmental planning to enforcement: A case study from Egypt*. Fourth International Conference on Environmental Compliance and Enforcement.
- Gilbert, H. (2010). *Everything has its price: Conservation, development and Bedu in St. Katherine protectorate, South-Sinai*. Manchester: University of Manchester.
- Gomaa, S. S. (1997). *Environmental policy making in Egypt*. Gainesville: University of Florida Press.
- Haas, P. M. (1992). Introduction: Epistemic communities and international policy coordination. *International Organization*, 46(1), 1–35.
- Hamed, S. E. A. (2005). Assessing the environmental situation in Egypt: Initiatives, issues, and prospects. In R. C. Foltz (Ed.), *Environmentalism in the Muslim*

- World* (pp. 4–19). New York: Nova Sciences.
- Haynes, J. (1999). Power, politics and environmental movements in the third world. *Environmental Politics*, 8(1), 222–242.
- Homa, D. (2007). Touristic development in Sinai, Egypt: Bedouin, visitors, and government interaction. In R. F. Daher (Ed.), *Tourism in the Middle East: Continuity, change and transformation* (pp. 237–262). Clevedon: Channel View Publications.
- International Crisis Group (2007). *Egypt's Sinai question*. Middle East/North Africa Report International Crisis Group (61).
- IUCN (1981). Resolutions of the 15th Session of the General Assembly, Action Point B.12. Retrieved January 30, 2017.
- Jensen, D. & Lonergan, S. (2012). Placing environment and natural resource risks, impacts and opportunities on the post-conflict peacebuilding agenda. In D. Jensen & S. Lonergan (Eds.), *Assessing and restoring natural resources in post conflict peacebuilding* (pp. 1–12). London: Earthscan.
- Keck, M. E. & Sikkink, K. (1998). *Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics*. Ithaca: Cornell U. Press.
- Lavie, S. (1990). *The poetics of military occupation: Mzeina allegories of Bedouin identity under Israeli and Egyptian rule*. Berkeley: University of California Press.
- Matthew, R. A. & Gaulin, T. (2002). The ecology of peace. *Peace Review*, 14(1), 33–39.
- Miller, J. (1983, July 29). Egypt acts to shield nature from modern life's ravages. *New York Times*, p. A3.
- Pelham, N. (2012). *Sinai: The buffer erodes*. London: Chatam House.
- Podeh, E. (2007). Normal relations without normalization: The evolution of Egyptian-Israeli relations, 1979–2006 – The politics of cold peace. In E. Corr, J. Ginat & S. Gabbay (Eds.), *The search for Israeli-Arab peace: Learning from the past and building trust* (pp. 107–119). Brighton: Sussex Academic Press.
- Raak, L. (2009). The role of science in environmental peacemaking. *The Pathfinder: A Journal of Peace and Conflict Studies*, 1(1), 67–76.
- (2004, December). *Disentangling nationalizing projects and sustainable development: Can the case of Israel and Palestine provide a model?* Paper presented at the Palestinian and Israeli Environmental Narratives conference, Toronto, Canada.
- Rabinowitz, D. (2004, December). *Disentangling nationalizing projects and sustainable development: Can the case of Israel and Palestine provide a model?* Paper presented at the Palestinian and Israeli Environmental

- Narratives conference, York University, Toronto.
- Shackley, M. (1999). Tourism development and environmental protection in southern Sinai. *Tourism Management*, 20(4), 543–548.
- Sowers, J. (2007). Nature reserves and authoritarian rule in Egypt. *Journal of Environment & Development*, 16(4), 375–397.
- (2013). *Environmental politics in Egypt: Activists, experts, and the state*. New York: Routledge.
- Sultan, E. (2011). *Incoming Tourism to Israel: Statistical Report 2010*. Jerusalem: Ministry of Tourism.
- The World Law Guide (n.d.). Legislation Egypt. *Lexadin*. Retrieved July 1, 2016.
- UNEP (2009). From conflict to peacebuilding: The role of natural resources and the environment. Retrieved January 30, 2017.
- (2010). *UNEP Year Book 2010*. Nairobi: Division of Early Warning and Assessment (DEWA). Retrieved January 30, 2017.
- United Nations Peace Keeping (n.d.). Our approach. Retrieved July 1, 2016.
- Unruh, J. & R. Williams (Eds.) (2013). *Land and post-conflict peacebuilding* (Post-Conflict Peacebuilding and Natural Resource Management Series). New York & Oxon: Routledge.
- Uriely, N., Maoz, D., & Reichel, A. (2009). Israeli guests and Egyptian hosts in Sinai: A bubble of serenity. *Journal of Travel Research*, 47(4), 508–522.
- Weinthal, E. (2006). *Harnessing the environment in post-conflict peacebuilding*. 47th Annual Convention of the International Studies Association, San Diego.
- Wolf, A. T. (2014, February 24). Water, conflict, and peacebuilding in development: Lessons for practitioners (Toolkit Launch). Panel discussion, Wilson Center DC. Retrieved January 30, 2017.